

ਆਲੋਚਨਾ

ਜਨਵਰੀ ੧੯੬੧

ਮੁਲ : ੫੦ ਨਵੇਂ ਪੈਸੇ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਦੀਵਾ ਬਲੇ ਅਗੇਤ ਸਾਹਿੱਤ

Approved for use in the Schools and Colleges of the Panjab
vide D. P. I's letter No. 3397—B—6/48—55—25796
dated July 1955.

ਆਲੋਚਨਾ

ਸੰਪਾਦਕ ਮੰਡਲ :

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ,
ਪ੍ਰੋ . ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੋਖੋਂ
ਪ੍ਰੋ . ਗੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਜਿਲਦ ੭]
ਅੰਕ ੧]

ਜਨਵਰੀ ੧੯੬੧

[ਕੁਲ ਅੰਕ ਨੰ: ੪]

ਲੇਖ-ਸੂਚੀ

ਨੰ:

ਪੰਨਾ

੧. ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ	ਐਮ. ਐਮ. ਸਿੰਘ	੧
੨. 'ਆਦਮ ਖੋਰ' ਇਕ ਅਧਿਅਨ	ਪ੍ਰੋ : ਦਿਲਬੀਰ ਐਮ.ਏ.	੯
੩. ਜ਼ਫਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਹਿਰੇ	ਪ੍ਰੋ : ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੈਨੀ	੧੫
੪. ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ	ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ	੨੦
੫. ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਰੇਂਦਰ ਧੀਰ		੨੫

ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਸਾਹਿਤ “ਕਵਿਤਾ” ਹੀ ਸੀ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਦਾ, ਸਬੂਲ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਇੰਜ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਵ ਸੂਖਮ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਣ ਸਬੂਲ ਜੋ ਜਾਣ, ਉਂਦਲੇ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਣ, ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਈਏ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਭਾਖਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਰਤਵ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ, ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸਬੂਲ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਖਾਸ ਸਮੇਂ— ੧੭੦੦ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ੧੯੦੦ ਈਸਵੀ ਤਕ—ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸਮਝਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਰੀਤੀ-ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਆ। ਮੁੜ ਤੁੜ ਕੇ ਹਰ ਕਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਖਿੜਿਆਂ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਲਗ ਪਇਆ। ਮੁਗਲ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਸ਼ੀਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ-ਮਈ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨੰਗੇਜ ਅਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਇਆ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਜਰੇਪਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੂਪ ਵੀ ਜਰਜਰਾ ਹੋ ਗਇਆ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਕਾਸ ਰੁਕ ਗਇਆ ਜਾਂ ਇਉਂ ਆਖੋ ਕਾਵਿ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਕਲਾਸਿਕ ਹੋ ਗਇਆ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਨਕਲ, ਅਤੇ ਓਪਰੀ ਚਮਕ ਦਮਕ ਤੇ ਕੋਈ ਫੜਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਗਈ। ਕਵਿਤਾ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠਾਂ ਦਬਿਆ ਲਗ ਪਇਆ। ਮਾਨੋ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਚਮਤਕਾਰ ਜਾਂ

ਅਲੰਕਾਰਕ ਸਜਾਵਟ ਹੋ ਗਈ ।

ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਜਾਂ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਕੀ ਇਸੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ । ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰੀਤੀ ਕਾਲੀਨ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਚਮਤਕਾਰ ਦਸਣ ਦਾ ਹੀ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰਕ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠਾਂ ਦਬ ਦਿੱਤਾ । ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਲੰਕਾਰ ਆਏ ਹਨ । ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵੀ ਸਜਾਵਟ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਸਗੋਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਹੀ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ, ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਅੱਖੀਂ ਡਿਠੇ ਯੁਧ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਉਹੀ ਅਲੰਕਾਰ ਆਏ ਹਨ ਜੋ ਇਹ ਕੰਮ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਸ਼ਬਦ ਚਮਤਕਾਰ ਦਸਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਲੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਗੋਂ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਤੇਗਾਂ, ਤੀਰਾਂ ਤੇ ਬਰਛੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਏ 'ਬੀਰਾਂ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ—

ਬੀਰ ਪਰੋਤੇ ਬਰਛੀਏ, ਜਣ ਤਾਲ ਚਮੁਟੇ ਆਵਲੇ ।

ਇਕ ਵੱਢੇ ਤੇਗੀ ਤੜਫੀਅਨ ਮਦ ਪੀਤੇ ਲੌਟਨਿ ਬਾਂਵਲੇ ।

ਇਕ ਚੁਣਿ ਚੁਣਿ ਝਾੜਉ ਕਢੀਅਨ ਰੇਤੇ ਵਿਚੋਂ ਸੁਇਨਾ ਤਾਵਲੇ ।

ਗਦਾ ਤ੍ਰਿਸੂਲਾਂ ਬਰਛੀਆਂ ਤੀਰ ਵਗਣ ਖਰੇ ਉਤਾਵਲੇ ।

ਜਣ ਡਸੇ ਭੁਜੰਗਮ ਸਾਵਲੇ ।

(ਪਉੜੀ ੪)

ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਪਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਸਗੋਂ ਯੁਧ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਚਿਤਰ ਵੀ ਖਿਚ ਦਿਤੇ ਹਨ । ਇੰਜ ਹੀ ਲਗ ਪਗ ਹਰ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ:—

ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਡਿਗੇ ਹੋਏ ਜੌਧੇ ਇਉਂ ਜਾਪਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਭਾਰੇ ਮੁਨਾਰੇ ਢਹਿ ਰਹੇ ਹੋਣ ("ਮਾਰੇ ਜਾਪਨ ਬਿਜਲੀ ਸਿਰ ਭਾਰ ਮੁਨਾਰੇ" ਪਉੜੀ ੯), ਸਾਰੇ ਸੂਰਮੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ ਬੁਕ ਰਹੇ ਸਨ ("ਸ਼ੀਹਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਗਜਣ ਸਭੇ ਸੂਰਮੇ")

ਪਉੜੀ ੧੨), ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕਾਲੇ ਬਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਗਜਣ ਲੱਗੇ ("ਗੱਜੇ ਦੁਰਗਾ ਘੇਰਿਕੈ ਜਣ ਘਣੀਅਰ ਕਾਲੇ" ਪਉੜੀ ੧੩), ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਬਦਲ ਵਾਂਗੂੰ ਰਣ ਵਿਚ ਗਜਿਆ ("ਬਦਲ ਜਿਉਂ ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਰਣ ਵਿੱਚ ਗੱਜਿਆ" ਪਉੜੀ ੧੬), ਜਟਾਂ ਵਾਲੇ ਸੂਰਮੇ ਮਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭੰਗਾਂ ਖਾ ਕੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਹੋਣ ("ਸੁੱਤੇ ਜਾਣਿ ਜਟਾਲੇ ਭੰਗਾਂ ਖਾਇ ਕੈ" ਪਉੜੀ ੧੭), ਦੈਂਤ ਯੁਧ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਮਸਤ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਪਠਾਣੀ ਰਾਗ ਤੇ ਮਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ("ਜਣ ਕਰੀ ਸਮਾਇ ਪਠਾਣੀ ਸੁਣਿਕੈ ਰਾਗ ਨੂੰ") ਧੌਂਸਿਆਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਡਗੇ ਲਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਝੋਟਿਆਂ ਵਾਂਗ ਅੜਿੱਗੇ ("ਘੁਰੇ ਦਮਾਮੇ ਦੋਹਰੇ ਜਮ ਬਾਹਣ ਜਿਉਂ ਅਰੜਾਏ" ਪਉੜੀ ੨੩), ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੋਧਿਆਂ ਦੇ ਬਸਤਰ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਖਿੜੇ ਫੁਲਾਂ ਵਰਗੇ ਸਨ ("ਫੁਲ ਖਿੜੇ ਜਣ ਬਾਗੀਂ ਬਾਣੇ ਜੋਧਿਆਂ" ਪਉੜੀ ੨੪), ਧੂਮਰ ਨੈਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੋਧੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰ ਦਿਤੇ ਜਿਵੇਂ ਤਰਖਾਣ ਆਰੀ ਲੈ ਕੇ ਰੁਖਾਂ ਨੂੰ ਵਢ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ("ਸਭੇ ਬੀਰ ਸੰਘਾਰੇ ਧੂਮਰ ਨੈਣ ਦੇ, ਜਾਣ ਲੈ ਕਟੇ ਆਰੇ ਦਰਖਤ ਬਾਢੀਆਂ" ਪਉੜੀ ੨੭) ਸੂਰਮੇ ਮਰ ਕੇ ਇਉਂ ਡਿਗ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਡਿਗਦਾ ਹੈ ("ਜਣ ਮਦ ਖਾਇ ਮਦਾਰੀ ਘੁਮਨ ਸੂਰਮੇ" ਪਉੜੀ ੩੪), ਦੇਵੀ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਕੜਕ ਉਠੀ (ਬਿਜਲ ਜਿਉਂ ਝਰਲਾਣੀ ਉਠੀ ਦੇਵਤਾ" ਪਉੜੀ ੩੬) ਰਣਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜੋਧੇ ਵਜਦੇ ਢੋਲ ਉਤੇ ਨਟਾਂ ਦੇ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਣ ਵਾਂਗੂੰ ਅਗੇ ਹੋ ਹੋ ਕੇ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ("ਜਣ ਨਟ ਲਥੇ ਛਾਲੀ ਢੋਲਿ ਬਜਾਇਕੈ" ਪਉੜੀ ੩੯), ਤਲਵਾਰਾਂ ਇਉਂ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਬਦਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਿਜਲੀ ਚਮਕਦੀ ਹੈ ("ਘਣ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂ ਛੰਛਾਲੀ ਤੇਗਾਂ ਹਸੀਆਂ" ਪਉੜੀ ੩੯), ਉਸ ਨੇ (ਕਾਲਕਾ ਨੇ) ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਬੁਕਣ ਵਾਂਗ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ("ਦਲ ਵਿੱਚ ਘੇਰਾ ਘੱਤਿਆ ਜਣ ਸ਼ੀਂਹ ਤੁਰਿਆ ਗਣਿਣਾਇਕੈ" ਪਉੜੀ ੪੧), ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ, ਐਉਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬੇੜੀ ਹਿਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ("ਬਰਿ ਬਰਿ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਚਾਲੀ ਦਲਾ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ, ਨਾਉਂ ਜਿਵੇਂ ਹੈ ਹਾਲੀ ਸਹ ਦਰੀਆਓ ਵਿਚਿ" ਪਉੜੀ ੪੪), ਦੁਰਗਾ ਵਲ ਨੂੰ (ਸਿਪਾਹੀ) ਇਉਂ ਚਲੇ ਜਿਵੇਂ ਹਾਜੀ ਮੱਕੇ ਨੂੰ ਚਲਦੇ ਹਨ (ਚਲੇ ਸਉਹੇ ਦੁਰਗਸਾਹ ਜਣ ਕਾਬੇ ਹਾਜੀ" ਪਉੜੀ ੪੫), ਰਣ ਵਿਚ ਸੂਰਮੇ ਫਟੜ ਹੋਏ ਇਉਂ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕਾਜੀ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ ("ਇਕ ਘਾਇਲ ਘੁੰਮਣ ਸੂਰਮੇ ਜਿਉਂ ਮਕਤਬ ਕਾਜੀ" ਪਉੜੀ ੪੫), ਬਹਾਦਰ ਬਰਛੀਆਂ ਨਾਲ ਪਰੋਤੇ ਇਉਂ ਜਾਪਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਨਿਮਾਜੀ ਝੁਕ ਕੇ ਨਿਮਾਜ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹੋਣ ("ਇਕ ਬੀਰ ਪਰੋਤੇ ਬਰਛੀਏ ਜਿਉਂ ਝੁਕ ਪਉਨ ਨਿਵਾਜੀ" ਪਉੜੀ ੪੫), ਕਈ ਭੁਖੇ ਪਾਜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਧਾ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ("ਇਕ ਥਾਵਨ ਦੁਰਗਾ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਉਂ ਭੁਖਿਆਏ ਤਾਜੀ" ਪਉੜੀ ੪੫) ਚਮਕੀਲੇ ਨੌਜੇ ਉਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ

ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਨੇਜ਼ੇ ਫੜ ਕੇ ਜਟਾ ਜੂਟ ਸਾਧਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਗੰਗਾ ਨਾਹੁਣ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ("ਨੇਜੇ ਬੰਬਲੀਆਲੇ ਦਿਸਣ ਓਰੜੇ, ਚਲੇ ਜਾਣ ਜਟਾਲੇ ਨਾਵਣ ਗੰਗ ਨੂੰ" ਪਉੜੀ ੪੬), ਸਿਰਾਂ ਧੜਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਾਂ ਦੇ ਮੋਛੇ ਰੰਗਾ ਰੰਗ ਦੀ ਫੁਲਵਾੜੀ ਵਰਗੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ, ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰਖਾਣ ਨੇ ਚੰਦਨ ਦੇ ਰੁਖ ਨੂੰ ਆਰੀ ਨਾਲ ਕਟ ਕੇ ਮੋਛੇ ਪਾਏ ਹਨ ("ਸਿਰ ਧੜ ਬਾਹਾਂ ਗਨ ਲੇ ਫੁਲ ਜੇਹੇ ਬਾੜੀ, ਜਾਪੇ ਕਟੇ ਬਾਢੀਆਂ ਰੁਖ ਚੰਦਨ ਆਰੀ" ਪਉੜੀ ੪੮), ਸੋਹਣੀਆਂ ਸੰਜੋਆਂ ਉਤੇ ਤੀਰਾਂ ਦੇ ਬਾਗੜੇ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਅਨਾਰ ਦੇ ਫੁਲ ਲਗੇ ਹੋਣ ("ਸੋਹਨ ਸੰਜਾਂ ਬਾਗੜਾ ਜਣੁ ਲਗੇ ਫੁਲ ਅਨਾਰ ਕਉ" ਪਉੜੀ ੪੯), ਹਾਥੀਆਂ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਰਥਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਭੁਇ ਤੇ ਸੁਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਹਲਵਾਈ ਸੀਖ ਨਾਲ ਵੜੇ ਵਿੰਨ੍ਹੇ ਵਿੰਨ੍ਹੇ ਕੇ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਰਹਿਆ ਹੈ ("ਚੜ੍ਹੇ ਰਥੀ ਗਜ ਘੋੜੀ ਈਂ ਮਾਰ ਭੁਇ ਤੇ ਤਾਰੇ। ਜਾਣ ਹਲਵਾਈ ਸੀਖ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹੇ ਵੜੇ ਉਤਾਰੇ" ਪਉੜੀ ੫੨) ਸਭ ਦੀ ਰੱਤ ਨਾਲ ਲਿਬੜੀ ਹੋਈ ਬਰਛੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਕਲੀ ਜਾਣੇਂ ਉਹ ਉਪਰ ਲਾਲ ਰਜਾਈ ਲੈ ਕੇ ਨਿਕਲੀ ਹੈ ("ਭੁਬ ਰਤੂ ਨਾਲਹੁ ਨਿਕਲੀ ਬਰਛੀ ਦੁਧਾਰੀ, ਜਾਣ ਰਜਾਈ ਉਤਰੀ ਪੈਨ ਸੂਹੀ ਸਾਰੀ" ਪਉੜੀ ੫੩) ਆਦਿ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਲੰਕਾਰ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਅਲੰਕਾਰ ਬੜੇ ਕਾਮਯਾਬ ਹਨ, ਐਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ "ਨੈਣਾਂ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਲਟਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਬਹਾਦਰਾਂ ਦਾ ਬਰਛੀਆਂ ਨਾਲ ਇੰਜ ਚਮੁਟੇ ਹੋਣਾ ਜਿਵੇਂ ਡਾਲੀ ਨਾਲ ਆਵਲੇ ਚਮੁਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਇਉਂ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ, ਮਾਨੋ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਬੇੜੀ ਹਿਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਪਮਾ ਕੁਝ ਫਿਕੀ ਪੈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਣ ਵਿੱਚ ਸੂਰਮੇ ਫੱਟੜ ਹੋਏ ਐਉਂ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਵਧੀਆ ਉਪਮਾ ਨਹੀਂ।

ਇਹਨਾਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਧ ਉਪਮਾ ਦਾ ਤਾਂ ਕਰਤਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦੁਹਰਾਓ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲ ਵਾਂਗ ਗੱਜਣਾ, ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਬੁਕਣਾ ਅਤੇ ਲੰਮੇ ਸਲੰਮੇ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਨਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵਹਿੰਦੇ ਆਖਣਾ ਆਦਿ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਗਲਾਂ ਇਸ ਦੁਹਰਾਓ ਬਾਰੇ ਆਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਪਹਿਲੀ ਗਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਕਵੀ ਪਾਸ ਨਵੀਂ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਉਪਮਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੁੜ ਮੁੜ ਉਹੋ ਵਰਤਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ, ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖਾਸ ਰੁਚੀ ਹੈ ।

ਤੀਜੇ ਇਹ ਕਿ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦੁਹਰਾਉ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਕਟ ਵੱਢ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਈ ਵਾਰ ਸੂਰਮੇ ਗਜਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਬੁਕਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਨਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਢਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦਸਣ ਲਈ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਉ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ ।

ਪਰ ਕੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਗਜਣਾ, ਵਾਰ ਵਾਰ ਬੁਕਣਾ ਦਸਣ ਲਈ ਨਵੀਂ ਉਪਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ? ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਪਰ 'ਬੁਕਣ' ਨਾਲ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤੇ 'ਗਜਣ' ਨਾਲ 'ਬਦਲ' ਦਾ ਹੋਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ । ਬੁਕਣਾ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਮਾਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਗਜਣਾ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ । ਤੇ ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਗਲ ਮੁਨਾਰਿਆਂ ਦੀ । ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਮੁਨਾਰੇ ਜਰਾ ਕਿਆਸ ਵਿਚ ਲਇਆ ਕੇ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਢਹਿਣਾ ਮੁਨਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹੀ 'ਢਹਿਣ' ਦਾ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕੇਗਾ ।

ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਘਟ ਹੀ । ਰੂਪਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਪਮਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—

ਤਲਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੂਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਹੂਰਾਂ ਸੁਣਵਤਿ ਬੀਜ ਉਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਘੇਰਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਤਾਵਲੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਸਨ (ਹੂਰਾਂ ਸੁਣਵਤਿ ਬੀਜ ਨੂੰ ਘਤਿ ਘੇਰਿ ਖਲੋਈਆਂ" ਪਉੜੀ ੪੨) ਇਹ ਲਾੜੀਆਂ (ਤਲਵਾਰਾਂ) ਲਾੜੇ (ਸੁਣਵਤਿ ਬੀਜ) ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਚਉਗਿਰਦੇ ਹੋਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ("ਲਾੜਾ ਦੇਖਨਿ ਲਾੜੀਆਂ ਚਉਗਿਰਦੇ ਹੋਈਆਂ" ਪਉੜੀ ੪੨) ਤਲਵਾਰਾਂ ਨੂੰ "ਜੋਗਣੀਆਂ" ਦਾ ਵੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਇਆ ਹੈ । ਇਹ ਜੋਗਣੀਆਂ ਲਹੂ ਪੀਣ ਲਈ ਜੱਥੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਆਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ("ਜੋਗਣੀਆਂ ਮਿਲਿ ਧਾਈਆਂ ਲੋਹੂ ਭਖਣਾ" ਪਉੜੀ ੪੩) ।

ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸੁੰਦਰ ਹੈ । ਲੰਬਾਈ ਵਲੋਂ ਵੀ ਇਹ ਰੂਪਕ ਵਰਤੋਂ ਛੋਟੀ ਹੈ । ਬਹੁਤਾ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਰੂਪਕ ਇਕ-ਸਤਰੇ ਹੀ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਵਰਤੇ "ਗਗਨ ਮਹਿ ਥਾਲ . . ." ਵਰਗੇ ਲੰਮੇਰੇ ਰੂਪਕਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ।

ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਕੋ ਸਤਰ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਤੇ ਉਪਮਾ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ । ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਟਾਂ ਵਾਲੇ ਸੂਰਮੇ ਸਰਦਾਰ ਜੋ ਧੂੜ ਵਿਚ ਲਪੇਟੇ ਪਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਨੂੰ 'ਓਖਲੀਆਂ' ਹੀ ਆਖ

ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਨੂੰ 'ਆਲਿਆਂ' ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

“ਓਖਲੀਆਂ ਨਾਸਾਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਮੁਹਿ ਜਾਪਨ ਆਲੇ।”

ਉਪਮਾ ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਰੂਪਕ-ਉਪਮਾ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਵੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਵਰਤੀ ਹੈ—ਲੰਮੀ ਅਤਿ ਕਥਨੀ, ਅਤਿ ਦੀ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ, ਜੋ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—

“ਸੱਟ ਪਈ ਜ਼ਮਧਾਣੀ ਦਲਾਂ ਮੁਕਾਬਲਾ।

ਧੂਹਿ ਲਈ ਕ੍ਰਿਪਾਣੀ ਦੁਰਗਾ ਮਿਆਨ ਤੇ।

ਚੰਡੀ ਰਾਕਸਿ ਖਾਣੀ ਵਾਹੀ ਦੈਂਤ ਨੂੰ।

ਕੋਪਰ ਚੂਰ ਚਵਾਣੀ ਲਥੀ ਕਰ ਗਲੇ।

ਪਾਖਰ ਤੁਰਾ ਪਲਾਣੀ ਰੜਕੀ ਧਰਤਿ ਜਾਇ।

ਲੈਂਦੀ ਅਘਾ ਸਿਧਾਣੀ ਸਿੰਗਾਂ ਧਉਲ ਦਿਆਂ।

ਕੂਰਮ ਸਿਰ ਲਹਿਲਾਣੀ ਦੁਸਮਨ ਮਾਰ ਕੈ।

ਵਢੇ ਗਨ ਤਿਖਾਣੀ ਮੂਏ ਖੇਤ ਵਿਚ।” (ਪਉੜੀ ੧੯)

ਚੰਡੀ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਮਾਰ ਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦਸਣ ਲਈ ਇਹ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਚੰਡੀ ਜਾਂ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਤੇਗ ਦਾ ਧਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਤੋਂ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚੰਡੀ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਖੂਨ ਚੁਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਧੜ ਤਕ ਜਾ ਲੱਥੀ ਅਤੇ ਕਾਠੀ, ਪਲਾਣਾ, ਤੇ ਘੋੜੇ ਤਕ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੋਈ ਹੇਠਾਂ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਜਾ ਪੱਸੀ। ਕਮਾਲ ਹੈ ਚੰਡੀ ਦਾ ਇਹ ਵਾਰ। ਇੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ ਚੰਡੀ ? ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੋਰ ਵੇਖੋ। ਉਹ ਤਲਵਾਰ ਧੌਲ ਦੇ ਸਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਲਗੀ ਤੇ ਹੋਰ ਅਗਾਂਹ ਕਛੂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਜਾ ਚਮਕੀ। ਇਹ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਬੜੀ ਕਾਮਯਾਬ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਕੋਈ ਕਵੀ ਅਜਿਹੀ ਲੰਮੀ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ! ਇੰਜ ਜਿਥੇ ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਘਟ ਲੰਮਾਈ ਵਾਲੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ ਉਥੇ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਕਾਫੀ ਲੰਮੇਰੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇਕ ਟੁਕ ਉਤਰ ਹੈ ‘ਕਲਪਨਾ’। ਇਸ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੀ ਹੈ ? ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ ‘ਗਿਆਨ’। ਆਖਰ ਕਲਪਨਾ ਹੈ ਕੀ ? ਦਰਅਸਲ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਲਪਨਾ ਵਖ ਵਖ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ

ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਫੁਰੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਵ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਫੁਰਨ ਨੂੰ ਤੇਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਇੰਜ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ (Association of ideas or feelings) ਹੋਈ। ਇਸੇ ਕਸਵਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਖਾਂਗੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸ ਪੁਰਾਣਕ ਅਤੇ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਥਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬਲਦ ਦੇ ਸਿੰਗਾਂ ਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਖੜਾ ਹੋਇਆ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਚੰਡੀ ਦੇ 'ਵਾਰ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਲਗੇ ਤਾਂ ਇਕ ਦਮ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਬਲਦ ਤੇ ਕਛੂ ਦੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵਾਰਤਾ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਿਆ। ਇੰਜ ਇਸ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਅਤ ਦੀ ਲੰਮੀ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਅਤਿ-ਕਥਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :-

ਤੇਗਾਂ ਤੇ ਬਰਛੀਆਂ ਦੇ ਲਿਸਕਣ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ
 ("ਲਿਸਕਣ ਤੇਗਾਂ ਬਰਛੀਆਂ ਸੂਰਜ ਨਦਰਿ ਨ ਪਾਇ" ਪਉੜੀ ੬), ਦੁਰਗਾ ਦੀ
 ਤਲਵਾਰ ਵਜਦਿਆਂ ਹੀ ਮਹਿਖਾਸੁਰ ਢਿੱਡ ਫੜ ਕੇ ਬਹਿ ਗਇਆ। ਦੁਰਗਾ ਦੀ
 ਤਲਵਾਰ ਗੁਰਦੇ ਆਂਦਰਾਂ ਤੇ ਬੋਟੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ("ਪੇਟ ਮਲੰਦੇ ਲਾਈ
 ਮਹਿਖੈ ਦੈਂਤ ਨੂੰ, ਗੁਰਦੇ ਆਂਦਾ ਖਾਈ ਨਾਲੇ ਰੁਕੜੇ" ਪਉੜੀ ੧੦)।

ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਧਾਰਣ ਗਲ ਨੂੰ ਅਸਾਧਾਰਣ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ, ਤੁਛ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ, ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਿਕਾਉਣਾ ਹੈ। ਕਾਹਦੇ ਲਈ? ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ। ਤੇਜ਼ੀ ਤੇ ਤੀਖਣਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ; ਕਵੀ ਦੇ ਮਹਿਸੂਸੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਕਾਫੀ ਹਦ ਤਕ ਉਸੇ ਹੀ ਰੂਪ ਤੇ ਤੀਖਣਤਾ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਉਣ ਲਈ, ਜਿਸ ਰੂਪ ਤੇ ਤੀਖਣਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਮਹਿਸੂਸੇ ਸਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਵੇਰ ਇਸ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹਨਾਂ ਗਲਾਂ ਜਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਪੌਰਾਣਿਕ ਹਨ, ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਧਸੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ ਥੱਲੇ ਧੌਲ ਬਲਦ ਆਦਿ ਦਾ ਹੋਣਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਆਪਣੇ ਅਤ ਕਥਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਛੇਤੀ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਤਿਖੇਰਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਬਾਰੇ, ਜੀਵਨ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਸੌਮਿਆਂ—ਵਖ ਵਖ ਜੀਵਨ ਖੇਤਰ—ਬਾਰੇ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵੇਖੀਆਂ ਚਾਖੀਆਂ ਸਬੂਲ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਬੰਧ-ਕਾਇਮੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ (Power of Association) ਦੀ ਦਸ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਵੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਆਵਲੇ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਰਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਸਾਨੂੰ, ਵੜੇ ਤਲਦੇ ਸੀਖਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹਦੇ ਹਲਵਾਈ ਪਾਸ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਪਾਤਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਪਿਛੇ ਲਾਈ ਦੌੜਾਈ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਧੌਲ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਹਿਠਾਂਹ ਕਛੂ ਕੁੰਮਿਆਂ ਤਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਕਵੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਝ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਜਿਹੌ ਜਿਹੌ ਜੰਗੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਕਵੀ ਨੇ ਕਦੀ ਆਪ ਵੇਖੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜਿਹੌ ਜਿਹੌ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਿਆਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ।

—0—

ਐਮ. ਏ. ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ

ਲਈ

‘ਆਲੋਚਨਾ’

ਇਕ ਸੁਗਾਤ ਹੈ।

‘ਆਦਮ ਖੋਰ’ ਇਕ ਅਧਿਅਨ

‘ਆਦਮ ਖੋਰ’ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਮੌੜ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉਠ ਕੇ, ਏਥੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਸ਼ੈਲਿਕ ਘੋਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਛੁਹਣਾ ਇਸ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

ਇਕ ਉੱਘੇ ਸਮੀਖਿਆਕਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ‘ਆਦਮ-ਖੋਰ’ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਾਵੁਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਜੀਪਤੀ, ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕੋਝੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਦੀ ਸਮਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਦਿਖਾਈ ਹੈ।”

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਰਾਏ ਕਿਸੇ ਇਕੱਲੇ ਕਾਰੇ ਸਮੀਖਿਆਕਾਰ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਡੇ ਪਿੜ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਜੇਹੀ ਅਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਫਰਾਖਦਿਲੀ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਉਦਾਰਤਾ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੀਜੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ, ਚਿੱਟਾ ਲਹੂ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ।

ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਰਕਰ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਜਾਚਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਤਹਿਰੀਕ ਦਾ ਜਾਂ ਤਹਿਰੀਕ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲ ਕਹਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਅਤਿ-ਕਬਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਾਜਸੀ ਟੱਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਪਾਤਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਰੁਧ ਸਾਰਾ ਘੋਲ ਜ਼ਾਤੀ ਅਤੇ

ਟੱਬਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਜਮਾਤ, ਭਾਵ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਦਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਤਕ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਚਿਨ੍ਹ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੋਸ਼, ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਨਾ ਘਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਤੋਂ ਵਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਸਗੋਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਮੁਜਰਮ ਦਿਖਾਇਆ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੁਰੇ ਕਰਮ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਹੈ! ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ? ਅਸਲ ਵਿਚ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਿੰਗਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਕੀ ਬਹੁਤ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਇਸੇ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਚੌੜਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉਤੇ ਲੱਟੂ ਜਮਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਭਚਾਰ ਲਗ ਭਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਵਾੜ੍ਹਣ ਲਈ ਕਤਲ ਕਰਨ ਕਰਵਾਣ ਤਕ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਅਜੀਬ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਇਹ ਪੱਖ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਯਥਾਰਥਕ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਨਾਵਲਿਸਟ ਏਥੇ ਵੀ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਪਸਚਾਤਾਪ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਕਰ ਕੇ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹੈ। ਉਹ ਬੁਰੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿਲਵਾਏਗਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਸਚਾਤਾਪ ਕਰਵਾਏਗਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਜਮਾਤ ਹੋਰਨਾਂ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਪਛਮੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਰਖ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪਸਚਾਤਾਪ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਸਚਾਤਾਪ ਇਕ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਅਧੇ ਨੇ ਏਨੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਨਵੇਕਲੀ ਗਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ।

ਸਲੋਚਨਾ ਉਸ ਦੀ ਉਹੋ ਆਦਰਸ਼ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਜੋ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਏਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੇਠ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਬਣਦੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਮਰਦਉਪੁਣੇ ਨਾਲ ਪਿਸਤੌਲ ਦਿਖਾ ਕੇ ਗਲਬਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਇਹ ਪਾਤਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਲਾਟ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ

ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਮਨੋ-ਕਲਪਤ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤਰੀ ਆਈ ਜੋ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪੁੰਜ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਬਗ਼ਾਵਤ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੱਦ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਅਜੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿਖੀ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਕਿਸਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਲੋਚਨਾ ਵੀ ਇਕ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਏਨਾ ਹੀ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ! ਮਰਦ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਲੰਗੜਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਅਸਲੀ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੜਕੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਸਲੋਚਨਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿੱਥੇ।

ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾਏ। ਨਰੋਏ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਦੀ ਢੇਰ ਥਾਂ ਹੈ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਦੀ ਜੋ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ।

ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਲੀ ਦਿਕਤਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਅੰਗਹੀਣ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪਰਿਤਪਾਲ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਕਈ ਅਜਿਹੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜੋ ਬਾਗੀ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲਈ ਲੜ ਸਕੇ, ਉਹ ਇਉਂ ਕਰਦੀ ਵੀ ਹੈ; ਇਥੋਂ ਤਕ ਇਹ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਸੁਚੱਜੀ (Convincing) ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਓਪਰੇਪਣ ਦਾ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਮਨੋਕਲਪਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲੋਂ ਮਿਥ ਕੇ, ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਰੋਲ ਚੁਣਿਆ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਭੂਇੰ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਉਗਮਦਾਂ ਪਰਛੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੰਗਤ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਣਾ ਅਵੱਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਹਦ ਤਕ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਕਿ ਆਪ ਮਿਥ ਕੇ ਝੁੱਲੇ ਵਿਚ ਪਸਤੌਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ, ਕੁਝ ਫਿਲਮੀ, ਓਪਰੀ ਤੇ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਲੀ ਗਲ ਜੇਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਜਾਣਾ ਮਨੋਕਲਪਿਤ ਰੋਲ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਜੜ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਹ ਕਹਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ

ਉਹ ਲਿਖਤ ਲੈਣ ਲਈ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਲਿਖਤ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਪਿਸਤੌਲ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਦੇ ਕੇ ਲਿਖਵਾਇਆ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਗੱਲ ਜਾਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਰਫ ਸਲੋਚਨਾ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦਿਖਾਣ ਲਈ ਅਥਵਾ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਰੋਚਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪਿਸਤੌਲ ਵਾਲਾ ਇਕ ਦਿਸ਼ਾ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਰਤੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਉਹ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਕੁੜੀ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ (ਅਖੌਂ ਪਰੋਖੋ) ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੁਣ ਕਿਤੇ ਵਡਾ ਸੀ।

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰਤੀ, ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਅਤੇ ਸਲੋਚਨਾ ਦੀ ਆਪਸੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬਹੁਤ ਥਾਂ ਪਾਈ ਹੈ ਜੋ ਲਮਕਾਈ ਹੋਈ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਨ ਪਾਏ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਉਸ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ, ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਧਾਰਣ ਜਹਿਆ ਢੰਗ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਸਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਉਪਰ ਹੋ ਰਹੀ ਗਲ-ਬਾਤ ਵੀ ਬੜੀ ਓਪਰੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਰੁਮਾਂਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

‘ਆਦਮ ਖੌਰ’ ਕਿਸੇ ਤਹਿਰੀਕ ਦਾ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਖਬੰਦ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਲਿਖ ਕੇ ਇਕ ਉਲਝਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਤਿਲੰਗਾਨਾ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਿਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਫੇਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕਿਹੜੀ ਲਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੀ ਕਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਬਸ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦੇਈ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਈ? ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਇਲੈਕਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਅਤੇ ਜਦ ਇਲੈਕਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਾਲਾ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਨਾਵਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਬਾਬਤ ਜੇ ਬਹੁਤਾ ਨਾ ਕਹਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਇਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਬਾਰੇ ਘੱਰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮਫ਼ਰੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਘਾਟ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਾਰਟੀ

ਭਾਰਤੀ ਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਥੇਬੰਦਕ ਢੰਗ। ਫਿਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤੀ ਨੂੰ ਅਦਮ-ਤਸਦਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਸਤੌਲ ਵੀ ਪਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਪਾ-ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਜੇ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੀ ਥਾਂ ਵੈਸੇ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਨੇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ, ਸੀਰਤ ਨੌਜਵਾਨ ਵਿਖਾਇਆ ਗਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੋਣਾ ਉਸ ਦੇ ਲੰਮੇ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਬਾਕੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਇਹ ਨੁਕਸ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਤੱਖ ਹੈ।

ਉਸਤਾਦੀ ਸ਼ਗਿਰਦੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ, ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਬਾਬੇ ਦਾ, ਸਲੋਚਨਾ ਤੇ ਪਰਿਤਪਾਲ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਬਣੇ; ਇਹ ਵੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਰੰਪਰਾ ਲਈ ਇਕ ਅਜੀਬ ਗਲ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਖੂਬੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਖਲਾਕ ਅਹਿਲ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ। ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲੜ ਸਕਣ ਦਾ ਹੀਆ, ਅਤਿ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਭੁਖ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਖਾਉਣਾ ਪੁਲਸ ਤਸਦਦ ਵਿਚੋਂ ਜੇਤੂ ਨਿਕਲਣਾ, ਜੇਲ੍ਹ ਜਾ ਮਫਰੂਰੀ ਦੀ ਦਿੱਲ-ਢਾਉ ਅਕੇਵਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਦੱਸ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਕੇਵਲ ਦੋ ਰੰਗ, ਕਾਲਾ ਤੇ ਚਿੱਟਾ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਔਗਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੰਦੇ ਵਿਚ ਗੁਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਮੰਦਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮੰਦੇ ਤੋਂ ਚੰਗਾ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਬੂਰੀ ਦੌਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਫੇਰ ਰੁਪਾਂਤਰ (transformation) ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਪਾਸ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਮਾੜਾ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਕੋਈ ਕਿਰਦਾਰ ਨਹੀਂ। ਭਾਵ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ, ਲਹੂ ਮਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਮੁਕੰਮਲ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਵਿਤਰ ਪਾਪੀ ਵੀ ਇਕਹਿਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਾਪ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਵਿਤਰਤਾ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਹੈ।

ਏਥੇ 'ਕੰਵਲ' ਦੇ 'ਗਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ' ਦੇ ਚਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੁਚਿਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਚਿਤੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਹੈ।

ਪਰ ਉਹ ਦੁਚਿਤੀ ਵਿਚ ਪੀਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਡਾ ਵਡਾ ਦੇਸ਼ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਈ ਅਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਤੰਗ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਨ ਵਾਰ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਹਾਰੇ ਨਾ। ਚਰਨ ਹਾਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਕਹਿਆ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ complexity ਭਾਰਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵ ਉਹ ਘੜਿਆ ਘੜਾਇਆ ਸੌਲ੍ਹਾਂ ਕਲਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕਿਰਦਾਰ ਹੈ।

ਇਹ ਗਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਸੂਖਸ਼ਮ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਡੂੰਘੀ ਅਪੀਲ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਵੀ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਸਾਧਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਲਈ ਢੇਰ ਰੋਚਕ ਤੇ ਅਗਰਗਾਮੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਪਾਠਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭੁਖ ਚਮਕ ਪਈ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ, ਪਰ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਰੋਚਕਤਾ, ਰੁਮਾਂਸ ਦੀ ਚਾਂਸਣੀ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਦੀ ਛਾਪ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ-ਪਸੰਦ ਦਾ ਲੇਬਲ, ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੀਆਂ

ਛੱਪ ਰਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ :-

- (ੳ) ਸੰਖਿਆ ਕੋਸ਼-
ਕ੍ਰਿਤ : ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਕੋਸ਼ਰੀ'
- (ਅ) ਨੀਲੀ ਤੇ ਰਾਵੀ-
ਸੰਪਾਦਕ : ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ'
- (ੲ) ਜੀਵਨ ਤੰਦਾਂ-
ਅਨੁਵਾਦਕ : ਡਾ: ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ
- (ਸ) ਬੁੱਧ ਜਾਤਕਾ-
ਕ੍ਰਿਤ : ਗੁਰਾਂਦਿੱਤਾ ਖੰਨਾ

ਜ਼ਫ਼ਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੇਹਿਰੇ

ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ 'ਜ਼ਫ਼ਰ' (ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਲ ੧੮੩੭--੧੮੫੮) ਭਾਰਤ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਮੁਗ਼ਲ ਤਾਜਦਾਰ ਸੀ। ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਫੌਜੀ ਢੰਗ ਦਾ ਸੀ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਬਾਗ ਡੋਰ ਬਲਵਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਹੀ, ਉਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਆਈ ਤਾਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਗਣੀ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤਾਂ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਟੋਲੇ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦਿਆਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਠ-ਪੁਤਲੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਮੁਗ਼ਲ ਸੈਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖਿੰਡ ਗਈ ਸੀ। ਐਸ਼-ਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਵਿਲਾਸਤਾ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗਰਮ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ। ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਤੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਕਠੋਰ ਫੌਜੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਜੰਗ ਤੋਂ ਰੰਗ ਦੀ ਤਰਫ ਮੁਖ ਮੋੜ ਲਇਆ ਸੀ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਅਤੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੱਲਿਆਂ ਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪਾਜ ਉਘਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਣਾ-ਖਣਾ ਵਕਤ ਦੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਣ ਲਗ ਪਇਆ ਸੀ। ਮਰਹਟਿਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਅਰਖਿਆ, ਅਰਾਜਕਤਾ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਨੇ ਮਿਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਅੰਤ ਪੜਾ ਤਕ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਹਟਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਠ-ਪੁਤਲੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪਿਨਸ਼ਨ-ਖੋਰ ਬਣ ਗਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਅਕਬਰ ਸ਼ਾਹ (੧੮੦੬--੩੭) ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ 'ਜ਼ਫ਼ਰ' ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਮਾੜੂ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਸਨ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ 'ਜ਼ਫ਼ਰ' ਨੇ ੧੮੫੭ ਦੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ-ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿਤਾ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਨਵੰਬਰ ੧੮੫੮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਤਖਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਰੰਗੂਨ ਵਿਚ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਹ ੧੮੬੨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਬੇਕਸੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਗਇਆ।

ਇਥੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਤ-ਰਸੀਆਵਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਣ ਅਤੇ ਕੀਲਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ

ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਕੋਈ ਖੋਹਣ ਨਾ ਖੋਹ ਸਕਿਆ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪਰਮ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰਸੀਏ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸ਼ਾਸਕ ਹੋਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਔਖਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਬੁੜਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ਮਾਂ ਵੀ ਅੰਤਲੀ ਭੜਕੀਲੀ ਲੌਅ ਜਾਂ ਲਾਟ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਗ਼ਾਲਿਬ ਨੇ ਕਹਿਆ ਸੀ :-

ਦਾਗੇ-ਫ਼ਿਰਾਕੇ-ਸੋਹਬਤੇ-ਸ਼ਬ ਕੀ ਜਲੀ ਹੁਈ,
ਇਕ ਸ਼ਮ੍ਹਾ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ ਸੋ ਵੋਹ ਭੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਚੋਹਾਂ ਕੂਟਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਅਫਰਾਤਫਰੀ, ਕੂਟ-ਨੀਤੀਏ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਉਤੇ ਸਫਲਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਰਾਜ-ਸਤਾ ਦਾ ਸੁਕੜ ਕੇ ਸਿਫਰ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਅਮੀਰਾਂ, ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੇ ਧਰੋਹ, ਪਰਮਪਰਾਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾ ਦਾ ਭੁੰਘਾ ਅਨੁਭਵ-- ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਜ਼ਫਰ ਨੂੰ ਇਕ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਉਰਦੂ ਦਾ ਇਕ ਸਫਲ ਕਵੀ ਹੈ। ਮੀਰ ਦੇ ਸੋਜ਼, ਗ਼ਮ, ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਹਿਸੇ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ। ਸੋਜ਼ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਣਾ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਫ਼ਾਨੀ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਫ਼ਾਨੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਔਖੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੀਰ ਤੋਂ ਵਧ ਗ਼ਾਲਿਬ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਜ਼ਫਰ ਮੀਰ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ੧੮੫੭ ਦਾ ਕੌਮੀ ਸਾਕਾ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਹੋਸਲੇ ਨਾ ਉਭਾਰ ਸਕਿਆ। ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਤੇ ਜਲਾਵਤਨੀ ਆਦਿ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਡੂੰਘੀ ਖੱਡ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਜ਼ਫਰ ਨੇ "ਅਸਲਾਹੇ ਸੁਖਨ", "ਤਾਲੀਫ਼ਾਤੇ ਅਬੂ ਜ਼ਫਰੀ", "ਸ਼ਰ੍ਹਾਏ ਗੁਲਿਸਤਾਂ" ਅਤੇ "ਖ਼ਿਆਬਾਨੇ ਤਸਵ੍ਰਫ਼" ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਦੀਵਾਨ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਤਾਂ ਅਤੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :-

ਨਾ ਕਿਸੀ ਕੀ ਆਂਖ ਕਾ ਨੂਰ ਹੁੰ,
ਨਾ ਕਿਸੀ ਕੇ ਦਿਲ ਕਾ ਕਰਾਰ ਹੁੰ।
ਜੋ ਕਿਸੀ ਕੇ ਕਾਮ ਨਾ ਆ ਸਕੇ,
ਮੈਂ ਵੋਹ ਇਕ ਮੁਸ਼ਤੇ ਗੁਬਾਰ ਹੁੰ।

* * * *

ਗਈ ਯਕ-ਬਯਕ ਹਵਾ ਪਲਟ,
ਨਹੀਂ ਦਿਲ ਕੋ ਮੇਰੇ ਕਰਾਰ ਹੈ।

ਕਰੂੰ ਇਸ ਸਿਤਮ ਕਾ ਮੈਂ ਕਿਯਾ ਬਿਆਂ,
ਮੇਰਾ ਗਮ ਸੇ ਸੀਨਾ ਫਿਗਾਰ ਹੈ।

* * * *

ਮੁਰਗੇ ਦਿਲ ਮਤ ਰੋ ਯਹਾਂ ਆਂਸੂ ਬਹਾਨਾ ਹੈ ਮਨ੍ਹਾ।
ਇਸ ਕਫ਼ਸ ਕੇ ਕੈਦੀਉਂ ਕੋ ਆਬੋ-ਦਾਨਾ ਹੈ ਮਨ੍ਹਾ।

* * * *

ਲਗਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਦਿਲ ਮਿਰਾ ਉਜੜੇ ਦਯਾਰ ਮੇਂ।
ਕਿਸ ਕੀ ਬਨੀ ਹੈ ਆਲਮੇ-ਨਾਪਾਇਦਾਰ ਮੇਂ।
ਉਮਰੇ-ਦਰਾਜ਼ ਮਾਂਗ ਕੇ ਲਾਏ ਥੇ ਚਾਰ ਦਿਨ,
ਦੋ ਆਰਜ਼ੂ ਮੇਂ ਕਟ ਗਏ ਦੋ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਮੇਂ।
ਕਹਿ ਦੋ ਯਿਹ ਹਸਰਤੋਂ ਸੇ ਕਹੀਂ ਔਰ ਜਾ ਬਸੇਂ,
ਇਤਨੀ ਜਗਹ ਕਹਾਂ ਹੈ ਦਿਲੇ-ਦਾਗ਼ਦਾਰ ਮੇਂ।
ਕਿਤਨਾ ਹੈ ਬਦ-ਨਸੀਬ 'ਜ਼ਫ਼ਰ' ਦਫ਼ਨ ਕੇ ਲੀਏ,
ਦੋ ਗਜ਼ ਜ਼ਮੀਂ ਡੀ ਨਾ ਮਿਲੀ ਕੂਏ ਯਾਰ ਮੇਂ।

* * * *

ਕੋਈ ਕਯੋਂ ਕਿਸੀ ਕਾ ਲੁਭਾਏ ਦਿਲ,
ਕੋਈ ਕਯੋਂ ਕਿਸੀ ਸੇ ਲਗਾਏ ਦਿਲ !
ਵੋਹ ਜੋ ਬੇਚਤੇ ਥੇ ਦਵਾਏ ਦਿਲ,
ਵੋਹ ਦੁਕਾਨ ਅਪਣੀ ਬੜ੍ਹਾ ਗਏ।

* * *

ਆਪਣੇ ਚੌਹਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜ਼ਫ਼ਰ ਨੇ ਮੁਸਤਜ਼ਾਦਾਂ, ਮੁਖ਼ਮਸਾਂ, ਸ਼ਹਿਰ-ਆਸ਼ੂਬਾਂ, ਮਰਸੀਏ, ਮੀਰ ਤੇ ਸੌਦਾ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਤੇ ਮੁਖ਼ਮਸ ਵਿਚ ਤਜ਼ਮੀਨਾਂ, ਸਲਾਮਾਂ, ਰਸੂਲ ਦੀਆਂ ਨਾਹਤਾਂ, ਹੌਲੀਆਂ, ਖਿਆਲ, ਭਜਨ ਅਤੇ ਦੋਹਿਰੇ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੌਲੀਆਂ, ਖਿਆਲ ਅਤੇ ਭਜਨਾਂ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਠੋਠ ਹਿੰਦੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਟੁਟੀ ਫੁਟੀ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਰਲਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਜ਼ਫ਼ਰ ਦੇ ਚੌਹਾਂ ਦੀਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਹ ਦੋਹਿਰੇ ਤਕ ਕੇ ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕਿੰਨਾ

ਵੱਡਾ ਮਜ਼ਾਕ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਰਾਜ ਦੇ ਉਸਰੀਏ ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਸਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਚਲਾਉਣ ਨੂੰ ਮਾਣ-ਮਰਯਾਦਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋਹਿਰੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਫ਼ਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਸਿ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਗੀ ਠੇਠ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੁਗਲਈ ਮਹਿਲਾਂ ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ ਪੁਰਖ ਜੋ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਅਪਣੇ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵਾਕਿਫਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਵਾਕ ਸੁਣੇ ਹੋਣ, ਚੰਗੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਨਿਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਵੇਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਫ਼ਰ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕ ਕਿਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਣੇ ਹੋਣਗੇ ਜਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਜ਼ਫ਼ਰ ਸੂਫੀ ਤੇ ਖ਼ੁਦਾ-ਤਰਸ ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਤਾਂ ਰਹਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੁਣੀ ਜਾਂ ਪਾਈ ਹੋਵੇ। ਅਜ ਕਲ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜ਼ਫ਼ਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜ਼ਫ਼ਰ ਉਰਦੂ ਦਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਪਰਮੰਨਿਆ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਬੜਾ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਸਥਾਨ ਨਾ ਦੇਈਏ? ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ, ਭਜਨਾਂ ਅਤੇ ਹੌਲੀਆਂ ਲਈ ਸਰਲ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਰਿਆਂ ਲਈ ਟੁੱਟੀ ਫੁੱਟੀ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਰਲਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਿਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ-ਚਿਤ ਕਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਰਾਟ ਬਾਦ ਵਿਚ ਸੀ। ਜ਼ਫ਼ਰ ਦੇ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਪੀ ਕੇ ਬਲਾਇਣ ਜਾਏਂਗੇ ਜਿਸ ਦਿਨ ਪੀ ਕੇ ਪਾਸ।
ਉਸ ਦਿਨ ਕੈਸੀ ਹੋਵੇਗੀ ਮੈਨੂੰ ਯਹੀ ਹਰਾਸ।

ਮੈਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਹੀਆਂ, ਲੋਗਾਂ ਗਲੀਆਂ ਸਾਰੀ ।
ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਏਕ ਨਾ ਮਾਨੀ, ਖਾ ਕਰ ਕਸਮਾਂ ਹਾਰੀ ।

ਮੈਂ ਮਧ-ਮਾਤੀ ਮੇਂਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਜਾਨੋ ਬਾਤ ।

ਜਿਨ ਕੇ ਪੀਛੇ ਜਗ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਸਬ ਕੁਛ ਖੋਇਆ ।
ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਮੇਂ ਉਨ ਅਪਣੇ ਮੇਂ ਸੇ, ਅਪਣਾ ਕੋਈ ਨ ਹੋਇਆ ।

ਬਖ਼ੁਤਾ ਚਾਹਾ ਹਮ ਨੇ ਹੋਵੇ ਜਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਮਾਰਾ ।
ਜਬ ਨਾ ਦੇਖਾ ਅਪਣਾ ਕੀਨਾ ਸਬ ਸੇ ਕਿਨਾਰਾ ।

ਸਬ ਕੇ ਮਨਮੇਂ ਖੋਟ ਹੈ, ਔਰ ਸਬ ਕੀ ਖੋਟੀ ਚਾਲ ।
ਕੋਣ ਲਗਾਵੇ ਜੀਆ ਅਪਣਾ, ਇਨ ਲੋਗਾਂ ਦੀ ਨਾਲ ।

ਆਪ ਹੀ ਤੁਮ ਨੇ ਮੋਹੇ ਲਗਾਇਆ, ਧਨ ਧਨ ਮੇਰੇ ਭਾਗ ।

ਅੱਛਾ ਅਪਣਾ ਠੌਰ ਲਗਾਉ, ਫਿਰੋਂ ਨਾ ਡਾਂਵਾਂਡੋਲ ।
ਥੇ ਵੋਹ ਲੋਗ ਸਿਆਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਖੇ ਯੇ ਦੋ ਬੋਲ ।

ਯੇਹ ਨੈਣਾਂ ਹਰਜਾਈ ਯੇਹ ਤੋਂ ਸਬ ਸੇ ਜਾਏ ਅਟਕਦੇ ।
ਸ਼ੌਕ ਰੰਗ ਇਦੇ ਨਾਲ ਫਿਰੋਗੇ ਕਬ ਲਗ ਯੂੰਹੀ ਭਟਕਦੇ ।

ਪਰ ਹਮ ਜਾਣੇਂ ਪਿਆਰ ਤੁਸਾਨੂੰ ਜਬ ਹੈ ਪੂਰਾ ਪਿਆਰ ।

ਇਨ ਗੰਵਾਓ, ਦੇਖੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਾ ਅੱਖੇ ਘਾਟ ।

ਕਾਸਦ ਭੇਜੂੰ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਭੇਜੂੰ, ਜਾਨੂੰ ਠੌਰ ਨਾ ਠਾਉਂ ।

ਫਿਰਦੀ ਮੇਰੀ ਅਖੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈਂ ਵੱਹ ਅਖੀਆਂ ਮਧ ਮਾਤੀ ।
ਮੈਂ ਨਾ ਪੀਵਾਂ ਮਧ ਕਾ ਪਿਆਲਾ ਮੈਨੂੰ ਮਧ ਨਹੀਂ ਭਾਤੀ ।

ਦੇਖ ਕੇ ਸੂਨੀ ਸੇਜ ਪੀਆ ਬਿਨ ਭਰ ਭਰ ਉਮਡੇ ਨੈਣ ।
ਕੁਛ ਨਾ ਪੁਛੋ ਲੋਗਾ ਮੈਂ ਨੇ ਕਯੋਂਕਰ ਕਟਦੀ ਰੈਣ ।

ਰੋਂਦੇ ਰੋਂਦੇ ਸੂਝਤਾ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ !

ਦਿਲ ਵਿਚ ਤੈਂਡੀ ਤੀਰ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਐਸੇ ਗਹਿਰੇ ਘਾਉ ।

ਸੁੰਘੂੰ ਜਾਕਰ ਬਾਗ ਮੇਂ ਮੈਂ ਫੂਲੋਂ ਦੀ ਬਾਸ ।
ਮੈਂਡਾ ਬਾਗ ਬਹਾਰ ਦਾ, ਜੋ ਨਹੀਂ ਮੈਂਡੇ ਪਾਸ ।

ਇਕ ਇਸਾਰੇ ਨਾਲ ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਖੁਲਦੇ ਉਕਦੇ ਸਾਰੇ ।

ਨਾ ਜਾਨੂੰ ਇਨ ਭਾਗਾਂ ਕਯਾਂ ਬਾਂਧੀ ਮੁਝ ਸੇ ਲਾਗ ।
ਚਾਂਦ ਸੂਰਜ ਸਭੀ ਫਿਰਦੇ, ਫਿਰਦੇ ਨਾ ਹੈ ਭਾਗ ।

ਅਪਣੀ ਅਪਣੀ ਲੋਗਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਮੈਂਡੀ ਨਾ ਮੁਣਦੇ ਬਾਤ ।
ਜੋ ਜੋ ਮੁਝ ਪਰ ਬੀਤੇ ਹੈ, ਸੋ ਮੋ ਸੇ ਕਰੀ ਨਾ ਜਾਤ ।

ਏਕਾ ਧੜਕਾ ਇਸ ਜਗ ਦਾ ਔਰ ਦੂਜੇ ਵਹਾਂ ਕਾ ਡਰ ।
ਜਿੰਦਗੀ ਘੁਲਾਈ ਇਨ ਧੜਕੋਂ ਮੇਂ ਗ਼ਮ ਹੈ ਜੰਦਰੇ ਪਰ ।

(ਬਾਕੇ ਵੇਖੋ ਸਫਾ ੪੫ ਤੇ)

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ

ਕਵਿਤਾ ਰਾਣੀ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤ੍ਰਣ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਪਰੰਤੂ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਐਸਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਦੋਵੇਂ ਕਲਿੰਗਤੀ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਰੋਮਾਂਸ ਭਰਿਆ ਸਹਗਾਨ ਛੇੜਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ-ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਿਰਹ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਛੇੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਨਗਮਾਂ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਉਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੀ ਡੰਕਾਰਦੀ ਵੀਣਾ ਨਾਲ ਬਿਰਹ ਦਾ ਗਮ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਦੇ ਭਾਗ ਜਾਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਰਾਂਮਾਹਿਆਂ ਦੀ ਰੋਮਾਂਟਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਹ ਖੂਬੀ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਬੜੀ ਮਹਤਵ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਫੁਲਾਂ ਦੇ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਬਿਰਹੀ ਵਿਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਮੁਹਬਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ-ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਵਿਯੋਗ ਤੋਂ ਸੁਰੂ ਕਰ ਕੇ ਸੰਯੋਗ ਵਲ ਨੂੰ ਲਿਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਦਾਰ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ ਦਾ ਤਾਣਾ ਪੇਟਾ ਤਾਂ ਬਿਰਹੁ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਤ ਕਪੜਾ ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਬੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਪੜੇ ਦੇ ਉਣਨ ਵਾਲੀ ਕੁਦਰਤ ਹੈ, ਜੋ ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਲੁਫ਼ਦੀ ਸਿਸਕਦੀ ਫਿਕੀ ਫਿਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨੂੰ ਫੱਗਣ ਦੀਆਂ ਬਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਸਲ ਦੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਰੰਗ ਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਹੌਲੀ ਖੇਡਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੇ ਵਿਸ਼ਯ ਵਸਤੂ ਦੀ ਦੋਰੰਗੀ ਵਗਦੀ ਧਾਰਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਆਪਣੀ ਨਵੇਕਲੀ ਛਬ ਦਿਖਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵੀ ਮਾਸਊਦ ਸਾਅਦ ਸੁਲੇਮਾਨ ਲਾਰੋਰੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਫਾਰਸੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਭਾਰਤੀ

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਲਿਖਿਆ। ਸੋਆਂ ਇਹ ਸੁਣੀਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦਵੀ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਲਿਖਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਦੀਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਆਖਣਾ ਔਖਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਾਰਾਂਮਾਹਾ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਸ਼ੁਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂਮਾਹ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੀ, ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ। ਇਹ ਵੀ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੇ ਬਾਣੀ ਰਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੀਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਸੁਚੱਜਾ ਹੀਲਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਾਰਾਂਮਾਹ, ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੋਮਾਂਸ, ਕਲਾਤਮਕ ਸੈਸ਼ਨਵ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਸੁਹਜ ਦਾ ਸੰਗਮ ਹੈ। ਇਥੇ ਰੁਹਾਨੀਅਤ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਖੰਡਾਂ ਉਤੇ ਉਡਦੀ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਲੰਘਦੀ ਲੰਘਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸਨੇਹਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਦੇਸ਼ੇ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਇਤਨਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਸਰੋਤਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ :

ਚੇਤੁ ਬਸੰਤੁ ਭਲਾ ਭਵਰ ਸੁਹਾਵੜੇ

ਬਨ ਫੂਲੇ ਮੰਝ ਬਾਰਿ, ਮੈਂ ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਬਾਹੁੜੇ

ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀਂ ਆਵੈ ਧਨ ਕਿਉਂ ਸੁਖ ਪਾਵੈ, ਬਿਰਹਿ ਬਿਰੋਧ ਤਨੁ ਛੀਜੈ

ਕੋਕਿਲ ਅੰਬਿ ਸੁਹਾਵੀ ਬੋਲੈ, ਕਿਉ ਦੁਖੁ ਅੰਕਿ ਸਹੀਜੈ

ਭਵਰੁ ਭਵੰਤਾ ਫੂਲੀ ਡਾਲੀ, ਕਿਉਂ ਜੀਵਾ ਮਰੁ ਮਾਏ

ਨਾਨਕ ਚੇਤਿ ਸਹਿਜ ਸੁਖ ਪਾਵੈ, ਜੇ ਹਰਿ ਵਰੁ ਘਰਿ ਧਨ ਪਾਏ।

ਜੇ ਬਿਰਹੁੰ ਦੇ ਗਮਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਸਾਵਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਬਯਾਨ ਨਾਲ ਗਮਾਂ ਦਾ ਮੋਹਲੋਧਾਰ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ :

ਸਾਵਣਿ ਸਰਸ ਮਨਾ ਘਣ ਵਰਸਹਿ ਰੁਤਿ ਆਏ

ਮੈਂ ਮਨਿ ਤਨਿ ਸਹੁ ਭਾਵੈ ਫਿਰਿ ਪਰਦੇਸ ਸਿਧਾਏ

ਪਿਰਿ ਘਰਿ ਨਹੀਂ ਆਵੈ ਮਰੀਐ ਹਾਵੈ, ਦਾਮਨਿ ਚਮਕ ਡਾਰਾਏ

ਸੇਜ ਇਕੋਲੀ ਖਰੀ ਦੁਹੋਲੀ, ਮਰਣੁ ਭਇਆ ਦੁਖ ਮਾਏ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ

ਉਪਦੇਸ਼ਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਆਪਣੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿਤਰ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਉਘਾੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਾਂਗ ਕਹੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਕਤਕ ਕਰਮ ਕਮਾਵਦੇ, ਦੋਸ਼ ਨ ਕਾਹੂ ਜੋਗ ।
ਪਰਮੇਸਹ ਤੇ ਭੁਲਿਆਂ, ਵਿਆਪਨਿ ਸਭੇ ਰੋਗ ।

ਜਾਂ—

ਮਾਘਿ ਮਜਨੁ ਸੰਗਿ ਸਾਧੂਆਂ, ਧੂੜੀ ਕਰਿ ਇਸਨਾਨ ।
ਸਚੈ ਮਾਰਗ ਚਲਦਿਆ, ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ ਜਹਾਨ ।

ਜਿਸ ਬਾਰਾਂਮਾਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਨੋਖਾ ਰਸ ਰੰਗ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਰੋਮਾਂਟਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦਿਖਾਉਣਾ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਇਸ ਦੇ ਕੁਦਰਤ-ਚਿਤਰ ਇਕ ਹੁਲਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਬਿਰਹੁ ਦੇ ਗਮਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਰੁਆਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ। ਇਹ ਦਵੱਲੀ ਵਰਣਨ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰਥ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਰ ਕੇ ਤੌਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸਿੰਗਾਰੇ ਰਥ ਦੀ ਤੌਰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਲੋਕ-ਕਵੀ ਵਿਯੋਗਣ ਦੇ ਜ਼ਖਮੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦਾ ਇਉਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ :

ਚੜ੍ਹਿਆ ਮਹੀਨਾ ਚੇਤ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਭੇਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ।
ਉਹ ਗਿਆ ਪਰਦੇਸ ਜੋ ਸਾਡੇ ਹਾਣ ਦਾ ।
ਚੜ੍ਹਿਆ ਮਹੀਨਾ ਵਿਸਾਖ ਅੰਬੇ ਪਕੀ ਦਾਖ ਅੰਬੇ ਰਸ ਚੋ ਪਿਆ ।
ਪੀਆ ਗਿਆ ਪਰਦੇਸ ਕਿ ਜੀਉੜਾ ਰੋ ਪਿਆ ।
ਚੜ੍ਹਿਆ ਮਹੀਨਾ ਹਾੜ ਤਪਣ ਪਹਾੜ ਕਿ ਬਲਣ ਅੰਗੀਠੀਆਂ ।
ਪੀਆ ਵਸੇ ਪਰਦੇਸ ਸਭੇ ਗੱਲਾਂ ਝੂਠੀਆਂ ।
ਚੜ੍ਹਿਆ ਮਹੀਨਾ ਸੌਣ ਮੀਂਹ ਵਰਸੋਣ ਕਿ ਉਡਣ ਭੰਬੀਰੀਆਂ ।
ਪੀਆ ਵਸੇ ਪਰਦੇਸ ਕਿ ਮਨ ਦਿਲਗੀਰੀਆਂ ।
ਚੜ੍ਹਿਆ ਮਹੀਨਾ ਪੋਹ ਹਥੀਂ ਪੈਰੀਂ ਖੋਹ ਕਿ ਚੌਲ ਮੇਰੇ ਡੁਲ੍ਹ ਜਾਵਣ ।
ਨਣਦੇ ! ਘਰ ਆਵੇ ਭੇਰਾ ਵੀਰ ਸਭੇ ਦੁਖ ਭੁਲ ਜਾਵਣ ।
ਚੜ੍ਹਿਆ ਮਹੀਨਾ ਫੱਗਣ ਕਿ ਵਾਵਾਂ ਵਗਣ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਢੋਲ ਦਾ ।
ਪੀਆ ਵਸੇ ਪਰਦੇਸ ਕਿ ਜੀਉੜਾ ਡੋਲਦਾ ।

ਕਿਤਨੀ ਉਦਾਸੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ, ਲੋਕ ਦੀਵਾਲੀ ਸਮੇਂ ਖਸ਼ੀ ਦੇ ਦੀਵੇ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਨਵੀਆਂ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਿਰਹਣੀ ਬੇਚਾਰੀ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਅੱਗ ਬਾਲਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਵਾਲੀ ਮਨਾਂਦੀ ਹੈ :

ਕਤੇ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਨੀਮਾਂ, ਕੋਸੀ ਆਈ ਦੀਵਾਲੀ ।
 ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਅੱਗ, ਅਸਾਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬਾਲੀ ।
 ਮੱਘਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ, ਨੀ ਮਾਂ ਅਸਾਂ ਲੇਫ ਰੰਗਾਏ ।
 ਢੋਲਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਅਸਾਂ ਟੰਗਣੇ ਪਾਏ ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਗਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਬਾਰਾਮਾਹ ਦੇ ਦੀਵਾਨੇ ਹੋਰ ਕਵੀ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦੀਪਕ ਜਗਮਗਾਇਆ ! ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਐਸੀ ਖਿਚ ਬਣੀ ਕਿ ਕੀ ਸੂਫੀ ਸੰਤ ਕਵੀ ਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਸ਼ਾਇਰ ਸਭ ਇਸ ਦੇ ਮਤਵਾਲੇ ਬਣ ਗਏ । ਚੁਨਾਂਚਿ ਅਠਾਰਵੀਂ ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅੰਦਰ ਬਾਰਾਮਾਹਿਆਂ ਦੀ ਝੜੀ ਲਗੀ ਰਹੀ । ਪ੍ਰੇਮਾਤਮਕ ਬਾਰਾਮਾਹੇ ਤਾਂ ਲਿਖੇ ਜਾਣੇ ਹੀ ਸਨ, ਇਸ ਦੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਕਾਰਣ ਗਿਆਨ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਬਾਰਾਮਾਹੇ ਵੀ ਵਜ੍ਹਦ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਤਾਂ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਾਂ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਰਾਮਾਹਿਆਂ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜੜ ਦਿਤਾ, ਜਿਵੇਂ 'ਕਿੱਸਾ ਗੋਪੀ ਚੰਦ', 'ਸੋਹਣੀ ਗੰਗਾ ਰਾਮ', 'ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਕ੍ਰਿਤ ਕਲਿਆਨ ਦਾਸ' । ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਬੀਰ-ਰਸ ਲਈ ਵਰਤ ਕੇ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਵੀ ਕੀਤੇ । ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਇਸ ਹਕੀਤਕ ਦਾ ਨਿੱਗਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਜਿਥੇ ਰੋਮਾਂਟਕ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਸਦ ਕੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਮਾਉਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ।

ਪ੍ਰੇਮਾਤਮਕ ਬਾਰਾਮਾਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰਾਮਾਹਿਆਂ ਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ, ਹੀਰ, ਸੋਹਣੀ, ਸੱਸੀ ਤੇ ਢੋਲ ਸੰਮੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਵੀ ਬਾਰਾਮਾਹ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਰਾਧਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਬਾਰਾਮਾਹ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ਯ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਵਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਬਾਰਾਮਾਹਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੋ ਢੁਕਵਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਾਨ੍ਹ ਪ੍ਰੀਤੀ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਬਿਰਹੁ ਬਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਕਲੇਵਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ , ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਬੀਜ ਖਿਲਰ ਗਏ । ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਾਮਾਹਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਚੌਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਇਆ । ਜੇਕਰ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮਾਤਮਕ ਬਾਰਾਮਾਹ ਲਿਖੇ ਗਏ ਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਨ੍ਹ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਆ ਹੀ

ਗਇਆ। ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਬਿਰਹਾ ਹੈ ਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਪ੍ਰਤੀ ਬਿਰਹਾ ਸਭ ਦਾ ਬਿਰਹਾ ਬਣ ਗਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਮੁਖੀ ਕਵੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕੇਸੋ ਗੁਣੀ, ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਮ੍ਰਿਗਿੰਦ, ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ, ਮੂਲ ਸਿੰਘ, ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਗੋਪੀ ਬਿਰਹੁ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਕੇਸੋ ਗੁਣੀ ਆਪਣੇ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਚੜ੍ਹੇ ਕਿ ਚੇਤਰ ਚੜ੍ਹੇ, ਕਿ ਰਾਧੇ ਵਾਗ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਫੜੇ,
ਕਿ ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਛਡਿ ਤੁਰਦੇ ਬੜੇ, ਕਿ ਕਿਤਨੇ ਗੁਆਰ ਗੋਪੀਆਂ ਖੜੇ,
ਕਿ ਰੋਂਦੇ ਨੈਣ ਤ੍ਰਿਮੁਕਦੇ ਬੜੇ, ਕਿ ਸਰਪਰ ਬਿਰਹੁ ਨਗਾਰੇ ਕੜੇ,
ਤੁਸਾਂ ਨੀ ਕਿਹੜੀ ਗੋਪੀ ਲੜੇ, ਦਸੁ ਖਾਂ ਲਾਲ ਜੀ।

ਤੂੰ ਆਖੁ ਹਕੀਕਤਿ ਸਾਰੀ, ਮਦਕੇ ਜਾਂਦੀ ਤੁਹਿ ਥੋਂ ਵਾਰੀ,
ਮੁੜਿ ਘਰਿ ਆਵੀਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮੁਰਾਰੀ, ਰਾਧੇ ਕਰਮ ਕਿਰਤ ਦੀ ਹਾਰੀ,
ਬਾਕੀ ਪਈਓ ਕੇਹੜੀ ਭਾਰੀ, ਤੈਨੂੰ ਮਾਲ ਦੀ।

ਤੂੰ ਤਾਂ ਚਲਿਓ ਮਥੁਰਾ ਸ਼ਹਿਰ, ਰਾਧਕੇ ਕਰੇ ਹਾਹੁੜੇ ਕਹਿਰ,
ਕਿ ਮਿੰਨਤਿ ਕਰਦੀ ਚੜ੍ਹੀ ਦੁਪਹਿਰ, ਉਪਰੋਂ ਢਲਿਆ ਤੀਜਾ ਪਹਿਰ,
ਸ਼ਾਮ ਬਿਨ ਮਰਾਂ ਖਾਇਕੇ ਜ਼ਹਿਰ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕਲੇਜੇ ਜ਼ਹਿਰ,
ਕਿਸੇ ਜੁਆਲ ਦੀ।

ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :

ਸੁਨੋ ਸਖੀ ! ਜਬ ਚੇਤਰ ਚੜ੍ਹਿਆਂ, ਜਾਂਦੇ ਸਜਣ ਦਾ ਲੜ ਫੜਿਆ,
ਕਾਲਾ ਨਾਗ ਕਲੇਜੇ ਲੜਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਛਡ ਨ ਜਾਈਂ ਅੜਿਆ,
ਵਿਸ਼ ਗਈ ਧਾਇਕੇ।

ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਦੀ ਦੁਇ ਕਰ ਜੋੜ, ਮੇਰੀ ਲਗੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਤੋੜ,
ਇਸ ਮਥੁਰਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਛੋੜ ਉਧੋ ! ਲੈ ਚਲ ਪ੍ਰ-ਭੁ ਨੂੰ ਮੋੜ,
ਧਰੈ ਘਰ ਆਇਕੇ।

ਮੈਂ ਰੋਂਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਆਹੀ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗਾਈ,
ਵੱਢ ਵੱਢ ਖਾਂਦਾ ਬ੍ਰਿਹੁ ਕਸਾਈ, ਮਾਸਾਂ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਤ ਰਾਈ,
ਘਰ ਵੇਖੀਂ ਆਇਕੇ।

ਸੁਣ ਵੇ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ! ਕੀ ਕਰੀਏ, ਬ੍ਰਿਹੁ ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਤ ਬਿਧਿ ਤਰੀਏ,
ਕਾਈ ਬਾਤੁ ਚਲਣ ਦੀ ਕਰੀਏ, ਹੁਣ ਇਸ ਜੀਵਨ ਕੋਲੋਂ ਮਰੀਏ,
ਮਹੁਰਾ ਖਾਇਕੇ।

ਇਉਂ ਇਹ ਸਿਆਮ ਦਾ ਬਿਰਹਾ, ਕਵੀ-ਬਿਰਹਾ ਬਣ ਗਇਆ। ਇਸ ਦ
 ਵਰਣਨ ਲਈ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਦਾ ਭੇਦ ਨਾ ਰਹਿਆ। ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ
 ਕਵੀਆਂ ਇਸ ਰੂਪਕ ਨੂੰ ਉਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ। ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਤੇ
 ਬਰਖੁਰਦਾਰ ਦੇ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀਆਂ
 ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਮੁਲਾਹਜ਼ੇ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹਨ :

ਮੰਘਰ ਚੜ੍ਹੇ ਜੋ ਸਰਦੀ ਹੋਈ, ਬੰਦੀ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹ ਪਰੋਈ,
 ਪੰਡਤ ! ਸ਼ਗਨ ਬਿਚਾਰੀਂ ਕੋਈ, ਸਿਆਮ ਨੂੰ ਐਡੀ ਦੇਰ ਕਿਉਂ ਹੋਈ,
 ਤੈਨੂੰ ਰਾਮ ਚੰਦ ਦੀ ਦੋਹੀ, ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲਣਾ । ੧ ।

ਝੂਠ ਨ ਬੋਲੀਂ ਪੰਡਤ ਪਿਆਰੇ, ਬੰਦੀ ਜਸ ਗਾਵੇਗੀ ਸਾਰੇ,
 ਦੇਖੀਂ ਖੋਲ੍ਹ ਪੱਤਰੇ ਸਾਰੇ, ਦੇਂਦੀ ਥਾਲ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਰੇ,
 ਕਬ ਘਰ ਆਵਣ ਸਿਆਮ ਹਮਾਰੇ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਰ ਰਹੀ । ੨ ।

ਮੰਝਾ ਮਰ ਗੀ ਸਿਆਮ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਪੰਡਤ ਕੋਲੋਂ ਪਤਾ ਨ ਪਾਇਆ,
 ਪਾਪੀ ਝੂਠਾ ਸੁਖਨ ਸੁਣਾਇਆ, ਮੇਰਾ ਪੁਛ ਕੇ ਮਨ ਪਛਤਾਇਆ,
 ਉਲਟਾ ਲਗਾ ਫਿਕਰ ਸੁਣਾਇਆ, ਸੋਹਣੇ ਲਾਲ ਦਾ । ੩ ।

ਸੋਹਣੇ ਲਾਲ ਨੂੰ ਕਿਕੁਰ ਲਿਆਈਏ, ਆਗਿਆ ਪੀਰ ਮੁਰਸ਼ਦੀ ਪਾਈਏ,
 ਜੋਗਣ ਹੋ ਕੇ ਢੂੰਡਣ ਜਾਈਏ, ਸਈਓ ! ਅੰਗ ਬਿਭੂਤ ਰਮਾਈਏ,
 ਜਾ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਲਖ ਜਗਾਈਏ, ਬੂਹੇ ਸਿਆਮ ਦੇ । ੪ ।

ਰਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਕਾਅਬੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਕੁਝ ਕੁ ਬਾਰਾਂ
 ਮਾਹੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਮਨਾਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਤਾਂਘ ਉਛਾ
 ਮਾਰਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ।

ਰਹੀਮ ਬਖਸ਼ ਸਾਅਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਚੇਤਰ ਚਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਸ਼ਹਿਰ ਮਦੀਨੇ ਜਾਵਣ ਦਾ,
 ਭੂਰੀ ਵਾਲੇ ਮਸਤ ਮਾਹੀ ਪਰ, ਜਿੰਦੜੀ ਘੋਲ ਘੁਮਾਵਣ ਦਾ,
 ਬਣ ਪਰਵਾਨਾ ਉਸ ਸ਼ਮੂਂ ਤੇ, ਜਾ ਕੇ ਜਾਨ ਜਲਾਵਣ ਦਾ,
 ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਦਰਬਾਰ ਨਬੀ ਦੇ, ਰੋ ਰੋ ਹਾਲ ਸੁਣਾਵਣ ਦਾ ।

ਮਾਘ ਮਹੀਨੇ ਵਲ ਮਦੀਨੇ, ਮੈਨੂੰ ਕਰੋ ਤਿਆਰ ਸਈਓ,
 ਜਦ ਤਕ ਮੈਂ ਨ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਾਂ, ਦਿਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਾਰ ਸਈਓ,
 ਉਥੇ ਮੇਰਾ ਸਰਵਰ ਅਲਾਹ, ਉੱਮਤ ਦਾ ਸ਼ਮਖ਼ਾਰ ਸਈਓ,
 ਚੰਦ ਮੁਨੱਵਰ ਲਾਟਾਂ ਮਾਰੇ, ਬੁਰਕੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਈਓ ।

ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਯਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਬਿਰਹੁ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ ਤਾਂ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਦੀ ਵੀ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਯੋਗਣ ਦੁਖੀ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਵੇ। ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਹੀਰ ਜਾਂ ਸੌਹਣੀ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ ਰਚੇ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਹੀਰ ਦੇ ਕਲੋਜੇ ਵਿਚ ਪਈ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਗੰਢ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਦਸਦਾ ਹੈ :

ਭਾਦੋਂ ਭਾਹ ਭੜਕਦੀ ਚੁਫੇਰੇ ਮੇਰੇ ਰਾਝਿਆ ਵੇ,
ਆਣ ਕੇ ਬੁਝਾਵੀਂ ਪਾਵੀਂ ਪਾਣੀ ਪਵੇ ਠੰਡ ਵੇ।
ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਸਤ ਨਹੀਂ ਰੱਤ ਨ ਸਰੀਰ ਵਿਚ,
ਦੇਖ ਰੰਗ ਮੇਰਾ ਸੁਕ ਹੋਈ ਹਾਂ ਪਲੰਢ ਵੇ।
ਬੁਢਿਆਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਡੰਗੋਰੀ ਫੜੀ ਹੱਥ ਵਿਚ,
ਝੂਲਦਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਗਈ ਹੰਢ ਵੇ।
ਦਰਦ ਤੁਸਾਡੇ ਕੀਤਾ ਗਰਦ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ,
ਕਾਲਜੇ ਦੇ ਵਿਚ ਹੈ ਵਿਛੋੜੇ ਵਾਲੀ ਗੰਢ ਵੇ।

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦਰਦ ਨੂੰ ਗਾਵਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ-ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਫਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ।

ਕਵੀ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਸਲੋਸ਼ ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਇਉਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਚੇਤ੍ਰ ਚਿਤ ਡੋਲੇ ਵਿਚ ਡੋਲੇ ਮੇਰਾ,
ਬਾਝ ਪੀਆ ਦੇ ਗਲ ਦੀ ਖਬਰ ਨ ਗੱਲ ਦੀ।
ਨਾਲ ਹਿਜਰ ਦੇ ਮੈਂ ਨਿਤ ਜਲਦੀ,
ਜੈਸੇ ਮਛਲੀ ਜਲ ਦੀ, ਜਲ ਬਿਨ ਜਲ ਦੀ।
ਵਾਂਗ ਨਦੀ ਦੇ ਦੀਏ ਵਗਦੇ,
ਬਿਨ ਬੇੜੀ ਮੈਂ ਠਲੁਦੀ ਮੂਲ ਨਾ ਠਲੁਦੀ।
ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮੈਂ ਢੂੰਡਾਂ ਤੈਨੂੰ,
ਖਬਰ ਮਿਲੇ ਜੇ ਝਲਦੀ ਨ ਦੁਖ ਝਲਦੀ।

ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ ਵਿਚ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ-ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ :

ਚੇਤਰ ਚੋਰਾਂ ਚਿਤ ਚੁਰਾਇਓ, ਚਸਮਾ ਚੋਟ ਚਲਾ ਕੇ।
ਚਿਖਿਆ ਚਾੜ੍ਹ ਚਕੋਰਾਂ ਚੰਦਾ, ਚਲਿਓ ਚੈਨ ਚੁਰਾ ਕੇ।

ਚੜਾ ਚੌਂਕ ਚੂਰ ਚਿਚ ਚੌਲੀ, ਚੀਰਾ ਚੁੰਨੀ ਚਾ ਕੇ ।
ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਚਲ ਚਾਲ ਚੰਗੇਰੀ, ਚਾਹ ਚੱਛ ਚਮਕਾ ਕੇ ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂਮਾਹ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਰੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਕਹਿ ਕੇ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ । ਇਹ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਆਕਰਸ਼ਤ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਬਿਰਹੁ ਵਿਲਕਣੀ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਦਾ ਹੈ :

ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ ਚੇਤਰ ਸੁਹਾਵਾ, ਮਿਠੀਆਂ ਵਗਣ ਹਵਾਈਂ,
ਬਾਗੀਂ ਖਿੜੀਆਂ ਬਹਾਰਾਂ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਡੁਲ੍ਹ ਡੁਲ੍ਹ ਪਈਆਂ ।
ਕੰਤੇ ਆਣ ਸੁਣਾਈ, ਕੋਈ ਕੂਚ ਤਿਆਰੀ,
ਲੀਤੇ ਤਰਲੇ ਬਥੇਰੇ, ਪੇਸ਼ ਕੋਈ ਨ ਗਈਆਂ ।
ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ ਘੋੜੇ ਤੇ ਮਾਹੀ, ਬਣ ਕੇ ਢੋਲ ਸਿਪਾਹੀ,
ਤੁਰ ਗਿਆ ਦੂਰ ਮੁਹਿੰਮੀਂ, ਮੈਂ ਵਿਰ ਡੋਬਾਂ ਦੇ ਪਈਆਂ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਗੇ ਵਧਾਇਆ ਹੈ । ਜੋ ਜਦ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਕਥਾ ਕਹੇਗੀ, ਜੋ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਸਦਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੀ ਰਹੇਗੀ, ਤਦ ਤਕ ਬਾਰਾਂਮਾਹਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਛਿੜਦੀ ਰਹੇਗੀ । ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਗੀਚੇ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦਾ ਬੂਟਾ ਐਸਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਫੁਲ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵੀਰੋ !

ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ

ਆਪ ਗਾਹਕ ਬਣੋ

ਤੇ

ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਹਕ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰੋ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ

(ਲੜੀ ਜੋੜਨ ਲਈ ਦਸੰਬਰ ੧੯੬੦ ਦਾ ਪਰਚਾ ਵੇਖੋ)

ਰਾਮਾਇਣ ਜਾਂ ਮਹਾਭਾਰਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ—ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰਾਪਾ ਛਿਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜ ਦਾ ਜੁਗ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਕਰੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਨਿਸਚਯ ਹੀ ਸਚ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਲੰਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਲੋਕ ਦੀਆਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਝਾਕੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਲੋਕ-ਉਪਮਾਵਾਂ, ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਲੋਕ-ਇਤਿਹਾਸ, ਲੋਕ-ਕਲਾ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਲੋਕ-ਗੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਗਹਿਰਾ ਅਧਿਆਇਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰੀਯ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਿਸਚੈ ਹੀ ਲੈਣੀ ਪਵੇਗੀ।

ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਖਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ! ਸਾਡੇ ਇਹ ਪੁਰਾਣ ਲੋਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਚੰਗੇਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਲੋਕ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਠਨਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਤਵਾਂ ਨੇ ਤਤਕਾਲੀ ਲੋਕ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਅਦੁਤੀ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਉਹ ਉਸ ਕਾਲ ਦੇ ਲੋਕ ਲਈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਜਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਤਵਾਂ ਨੇ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਚ ਬਾਧਕ ਬਣੇ ਉਹ ਅਸੁਰ ਜਾਂ ਰਾਕਸ਼ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰਖੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਘਿਰਣਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਤਤਕਾਲੀ ਲੋਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕਰ ਕੇ ਨਿਸ਼ਚਯ ਹੀ ਵਡਾ ਭਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਲਾਘਾ-ਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਉਪਮਾਵਾਂ, ਲੋਕ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਲੋਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮੰਤ੍ਰ ਤੰਤ੍ਰ, ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਆਦਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਈਸਾ

ਤੋਂ ਦੋ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਈਸਾ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਜਾਂ ਸਤਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਇੰਨੇ ਵਡੇ ਲੰਮੇ ਕਾਲ ਦਾ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ, ਲੋਕ-ਇਤਿਹਾਸ, ਲੋਕ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਮਹਤਵ ਪੂਰਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ, ਤ੍ਰਿਪਿਟਕਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਸਾਨੂੰ ਵਧੇਰੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਵੇਂ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਸਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਧੇਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ, ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜ ਇਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇੰਨੀ ਗਲ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਦੇਂਦੀਆਂ। ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਖਿਕ ਹੀ ਸਨ। 'ਕਥਾ ਸਰਿਤ ਸਾਗਰ' ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਮਤ ਇਹ ਭੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਰਮ ਗਾਥਾਵਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉਦਗਮ-ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਗਾਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਮਤ ਅਜ ਮੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਧਰਮ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਵਧੇਰੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗਲ ਨਹੀਂ।

ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ 'ਫੋਕ ਟੇਲ' ਦੇ ਰੂਪ ਲਈ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਫੋਕ ਟੇਲ— ਲੋਕ ਕਥਾ, ਧਰਮ ਗਾਥਾ, ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਨੀਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਾਰਤਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਬੈਲੇਡ' ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 'ਬੈਲੇਡ' ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਾਮਗੀਤ, ਨਿਰਤ ਗੀਤ, ਅਖਿਆਨ ਗੀਤ, ਆਖਿਆਨਕ ਗੀਤ, ਵੀਰ ਗਾਥਾ, ਵੀਰ ਗੀਤ, ਵੀਰ

ਕਾਵਿ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਲਈ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗ੍ਰਾਮਗੀਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਗੀਤ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਇਕ ਕਥਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹਰ ਗ੍ਰਾਮਗੀਤ ਜਾਂ ਲੋਕ ਗੀਤ ਵਿਚ ਕਥਾ ਤਿਵ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਰਤ ਗੀਤ, ਆਖਿਆਨ ਗੀਤ ਜਾਂ ਵੀਰ ਗੀਤ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਲੋਕ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬੀਰਤਾ ਜਾਂ ਧਰਮ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਹੀ ਕਥਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ।

‘ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟਾਨਿਕਾ’ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਇਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ‘ਬੈਲੇਡ’ ਉਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਕਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿਧੇ ਅਤੇ ਸਾਦੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਿਧੀ ਅਤੇ ਸਰਲ ਕਥਾ ਕਹੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਸਿਧ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨ ਡਬਲਿਓ. ਪੀ. ਕੋਰ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ‘ਬੈਲੇਡ’ ਉਹ ਕਥਾਤਮਿਕ ਕਾਵਿ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਕੰਠ ਵਿਚ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਜਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੀਤਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ (Lyrical Quality) ਅਤੇ ਕਥਾਤਮਕਤਾ ਦੋਵੇਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਚ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ*। ਜੋਜੇਫ. ਟੀ. ਸ਼ਿਪਲੇ ਦੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਵਰਲਡ ਲਿਟਰੇਰੀ ਟਰਮਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੈਲੇਡ ਸ਼ਬਦ ਤਿਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ— ੧. ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ‘ਬੈਲੇਡ’ ਇਕ ਲਘੂ ਕਥਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਗੀਤਾਤਮਿਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ੨. ਸਾਧਾਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਛੋਟੇ ਗੀਤ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੀ ਭਾਵਾਤਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦੀ ਹੈ। ੩. ਬੈਲੇਡ ਸ਼ਬਦ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਡਬਲੀਉ. ਪੀ. ਕੋਰ ਵਾਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਉਚਿਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਕਥਾ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਧੇਰਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ‘ਕਥਾ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ‘ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਕਥਾ’, ‘ਸਤਿ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਕਥਾ’, ‘ਗਣੇਸ਼ ਚੌਥ ਦੀ ਕਥਾ’, ‘ਕਰਵੇ ਚੌਥ ਦੀ ਕਥਾ’ ਜਾਂ ‘ਹੋਈ ਅਸਟਮੀ ਦੀ ਕਥਾ’ ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ

* ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ : Form and style in Poetry; P. P. 3, by W. P. Kerr.

ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੋ ਚਰਚਾ ਜਾਂ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਗਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਬੁਧ ਦੀਆਂ ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਹੀ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੁਧ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਸਾਨੂੰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ੩੧੬ ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਲੇਖਕ "ਹਿਯੂਮੇਰਸ" (Euhemerus) ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Sacred History' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਬੀਰ ਪੁਰਖ ਹੋਏ, ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਫਿਰ ਪੁਰਾਣਕ ਗਾਥਾਵਾਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਉਕਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ 'ਹਿਯੂਮਰਵਾਦ' Euhemerism ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਤਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੇ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਿਥਿਆਤਮਕ ਕਹਾਣੀਆਂ (Mythological Tales) ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਨਿਸਚਿਤ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਸਚਿਆਈ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਸੁਣਨ ਜਾਂ ਲਿਖਣ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਅਰੰਭ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਸਗੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਖਜ਼ਾਬ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹੀ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਚਿੰਤਕ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਆਦਿ ਭੀ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਸਭ ਦਾ ਮੋਢੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਹਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁਖੀ ਵੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਪਸ਼ਚਾਤ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨੀਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜੁਗ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ Fables ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨੀਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਜੜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਕਦੇ ਕਦੇ ਪਸ਼ੂ ਆਦਿ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਅਖਾਣਾਂ ਜਾਂ ਕਹਾਵਤਾਂ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੱਚੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੇਵਲ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਣ ਲਈ ਮਨੋਰੰਜਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆਦਾਇਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਫਲ, ਫੁਲ, ਬਿਰਫ਼, ਵੇਲਾਂ, ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਜਾਂ ਨਦੀ ਪਰਬਤ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਬੋਲਦੇ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਹੀ ਗਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਵੀ ਹਨ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨੀਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਰਮ ਪੁਰਾਤਨ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਮੁਢਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਬੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਰਚਨਾਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹ ਸਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਲਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਲੌਕਿਕ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ ਹੋਵੇ।

ਨੀਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਭੀ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭੀ ਨੀਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਦੇ ਲਈ ਸਰਲ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਨੀਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਅਰਬ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਯੂਨਾਨ ਪੁਜੀਆਂ। ਉਥੋਂ ਹੀ ਦੂਜੇ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਨੀਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਯੂਰਪੀ ਸੰਗ੍ਰਹ 'ਈਸਪ ਫੇਬਲਜ਼' ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ : ਇਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪਿਛੋਕੜ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਭੀ ਨਿਸਚੈ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ 'ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ' ਵਿਚ ਭੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਸਚਯ ਹੈ ਕਿ 'ਜਾਤਕ ਕਥਾਵਾਂ', 'ਈਸਪ ਫੇਬਲਜ਼' ਤੋਂ ਢੇਰ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੀਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਈਸਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਚਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭੀ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਈਸਪ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਕਰਕੇ ਲਿਪੀ ਬੱਧ ਕੀਤਾ। ਈਸਪ ਈਸਾ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈਸਪ ਨੀਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਰਾਣਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਲਿਖਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ Demetrins Dhabrur

ਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਈਸਾ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਪੰਚ ਤੰਤਰ' ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਭਾਰਤੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਨੀਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਈਸਾ ਤੋਂ ਲਗ ਭਗ ਸੌ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਏਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।

ਨੀਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮਕੀ ਘਟਨਾ ਭਾਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀ ਹੋਈ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕੇ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮਨੋ-ਕਲਪਿਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਸਚਯ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਚਿਆਈ ਕੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਦਲੀਲ ਤਰਕ-ਪੂਰਣ ਅਵੱਸ਼ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਮਾਲਵ ਸਮਰਾਟ ਵਿਕਰਮਾਜੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਜ ਵੀ ਮਾਡੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਕਵਲ ਵਿਕਰਮ ਸਗੋਂ ਗੋਪੀ ਚੰਦ, ਭਰਥਰੀ, ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਗੋਰਖ, ਮਛੰਦਰ, ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਹਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਸੱਸੀ ਪੁਨੂੰ, ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਬੱਗਾ ਬਸੰਤੀ, ਮਲਕੀ-ਕੀਮਾਂ ਅਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਿੱਸੇ ਅਜ ਵੀ ਦਿਨ ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕੜਾਨਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਪਾਂਦੇ ਹਾਂ।

ਵਖੋ ਵਖ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਸਰਾਪ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਸੁਟਣਾ, ਪਥਰ ਬਣਾ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪਿਆ ਦੇਣਾ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਸਾਧਾਰਣ ਜੇਹੀ ਗਲ ਹੈ। ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਜਦੋਂ ਮੱਕੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੱਕੇ ਦੀ ਪਵਿਤਰ ਮਸਜਦ ਵਲ ਲੱਤਾਂ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਕਿ ਲੱਤਾਂ ਪਰੇ ਕਰ ਲਵੋ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨੇ। ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਫੜ ਕੇ ਪਰੇ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਮਸਜਦ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ ਫਿਰ ਗਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ **Legends** ਜਾਂ ਆਖਿਆਣਾਤਮਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਹੋਰ ਭੀ ਅਨੇਕਾਂ

ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸਾਤਮਕ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਸਿੰਘਾਸਨ ਬੱਤੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੇਮ-ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਬਿਤਾਲ ਪੱਚੀਸੀ ਵਰਗੇ ਵਧੇਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਭਰਪੂਰ ਹਨ ।

ਆਖਿਆਣਾਤਮਕ ਕਹਾਣੀਆਂ (Legends) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ (Fairy Tales) ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪਰੀਆਂ ਉਡਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਲਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਰਕ ਦੇ ਸੁਰਗ ਦਾ ਭਰਮਣ ਵੀ ਕਰਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਹੋ ਜੇਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਾਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਧਾਰਣ ਦਰਜੇ ਦੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਭੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਕਸ਼ ਦੇਵੀ ਜਾਂ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰ ਲੈਣ । ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਖੰਭ ਸਾਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਪਲ ਮਾਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਖ ਦੇ ਫੇਰ ਵਿਚ ਹੀ ਅਸੀਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਵਿਸ਼ਵ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਭਰਮਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ । ਚੰਦਰ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਪਰੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਾਰਣ ਜੇਹੀ ਗਲ ਹਨ ।

ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਪਰੀਆਂ ਹੀ ਹੋਣ । ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪਰੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਤੇ ਏਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਪਰੀ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਰੀਆਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ* । ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਾਂ ਪਤਾ ਠਿਕਾਣਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ

* "The Fairy Tales are inventions of the directly utilized, immediately conceived experience of the primitive soul and the general human tendency to wish fulfilment, which we find again and modern fiction only some what complicated and garbed in different forms."

ਦਸਿਆ ਜਾਵੇ, ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਭੀ ਨਾਮ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਦਸ ਦੇਣ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਮ ਚਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਭੁਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਹੀ ਕਿਰਕਿਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਭੀ ਭਾਰਤ ਹੀ ਹੈ । ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਗ੍ਰੰਥ 'ਕਥਾ ਸਰਿਤ ਸਾਗਰ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਪਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ।

ਯੂਰਪੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਭੀ ਪਇਆ । ਪਰ ਹੁਣ ਪਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਭੀ ਇਹੋ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਪਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਅਰਬ, ਈਰਾਨ ਤੇ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਪੁਜ ਗਈਆਂ । ਡਾਕਟਰ ਮੈਕਡੋਨਲ ਅਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ" ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

"Europe was thus undoubtedly indebted to India for
medieval Literature of fairy tales and fables"

—Dr. Macdonell in "History of Sanskrit Literature"

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਿਉਪਾਰੀ, ਮਲਾਹ, ਰਾਜਦੂਤ ਅਤੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੁਚਾਇਆ । ਠੰਡੀ ਰਾਤ ਦੇ ਲੰਮੇ ਪਹਿਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੁਜਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਕਲਪਨਾ ਜਗਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ । ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਫੌਜੀਆਂ ਨਾਲ ਯੁਧ ਵਿਚ ਏਥੋਂ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਇਆ । ਦੋਵੇਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਫੌਜੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਂ ਅਮਨ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਪਰਚਾਵੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਨਿਸਚੈ ਹੀ

† "Many of the stories, especially the fairy tales of
Europe originated in India and migrated westward from
there "

—"Standard Folk Lore Dictionary"

ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਵਡਾ ਭਾਗ ਇਹਨਾਂ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਉਤੇ ਖੇਡਦਾ ਹੋਇਆ ਯੂਨਾਨ ਪੁਜਾ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਇਆ(1)। ਉਤੇ ਅਸਾਂ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਦੁਨੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਖਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਹਿਸੇ ਵਿਚੋਂ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਰਿਗਵੇਦ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਰਿਗਵੇਦ' ਦਾ 'ਯਮ ਯਮੀ ਮੰਵਾਦ' ਅਤੇ 'ਇੰਦਰ ਦੀ ਵਿਰਤ ਨੂੰ ਮਾਰਣ ਦੀ ਕਥਾ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਹ ਨਿਸਚੈ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਮੀ ਉਤੇ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਹਮਲਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਹੀ ਹੋਇਆ, ਜਿਥੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਸਚੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ-ਅਸਥਾਨ ਹੈ।

ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਦਿਨੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਸੈਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "Literature of Bengal" ਦੇ ਪੰਨਾ ੬ ਉਤੇ ਫਿਰਦੌਸੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੈਨੌਜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸੰਥਾਲ ਨੇ ਫਾਰਸ ਦੇ ਸਮਰਾਟ "ਬਹਮਿਗਰ" ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਉਤੇ ੪੨੦ ਈ: ਵਿਚ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਸਰੀ ਬਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਰ ਨਾਰੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫਾਰਸ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਸਾਰੇ ਯੂਰੋਪ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਏ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਸੈਨ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਯੂਰੋਪ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਭੀ ਕਹਾਣੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਲੋਗ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀ ਰਹੇ; ਲਗ ਭਗ ਇਹੋ ਜੇਹਾ ਹੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵੀ ਦਿਸਣ ਲਗ ਪਇਆ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇੰਨੇ ਬਿੰਨੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਜੁਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ

(1) "Soldiers Alexander who had settled in the east, wondering merchants of many nation and clime crusading knights and hermits who had mixed with eastern folk, brought the stories from East to West."

—A collection of Eastern Stories & Legends.

ਹੋਣ ਲਗ ਪਈਆਂ* । ਪਰ ਇਹ ਦਲੀਲ ਕੁਝ ਅਢੁਕਵੀਂ ਜੇਹੀ ਭਾਸਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮਤ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਨਿਸਚੈ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਭਾਰਤ ਹੀ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹੋਰ ਭੀ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ—ਹਾਸਰਸ ਪੂਰਤ ਸਿਖਿਆਤਮਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਮੂੜ੍ਹ ਦਸ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੂੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾ ਕੇ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਏਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹਸਦਿਆਂ ਖੇਡਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਪਰਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵਡੇ ਵਡੇਰੇ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਪਰਚਾਵਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਭੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਪੇ ਤੁਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕਥਾ ਵਸਤੂ, ਸਾਰੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆ ਆਦਿ ਭਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਕਹਾਣੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬੱਚੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖੇਡਦੇ ਕੁਦਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਏਹੋ ਜੇਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਿਸਚੈ ਹੀ ਵਧੇਰਾ ਪੁਰਾਣਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਹੀ ਸਨ ।

ਇੱਛਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਣਾ ਕੁਝ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਦੋ ਚਾਰ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਜਾਂ ਵਰਗੀਕਰਣ ਪਾਠਕ ਕਰ ਸਕਣ ।

ਪਾਣੀ ਬਰਸੇ ਜਾਂ ਨਾ ?

(ਇਕ ਨੀਤੀ ਕਥਾ)

ਇਕ ਘੁਮਿਆਰ ਸੀ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਸਨ । ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਿਰ

* "Very similar stories may originate independently in different parts of the world since man was often confronted by similar conditions of environments."

—"Mythology and Legends" Vol. 1, P. 313, Standard Dictionary of Folk-Lore.

ਸਰਦਲ ਨੂੰ ਟੱਪਣ ਲਗਿਆ, ਚੁਗਾਠ ਦੇ ਉਤਲੇ ਹਿਸੇ ਨੂੰ ਲਗਣ ਲਗ ਪਇਆ ਤਾਂ ਘੁਮਿਆਰ ਦੀ ਘੁਮਿਆਰਨ ਘੁਮਿਆਰ ਨੂੰ ਆਖਣ ਲਗੀ, "ਹੁਣ ਸਾਡੀਆਂ ਧੀਆਂ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਛੋਹਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਥ ਪੀਲੇ ਕਰ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ; ਕਿਤੇ ਕੋਈ 'ਤਾਰਾ' ਨਾ ਤੋੜ ਲਿਆਉਣਾ, ਕਿਤੇ ਨੱਕ-ਵਢੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।"

ਘੁਮਿਆਰ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਵਰ ਟੋਲਣ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰਿਆ। ਚਲਦੇ ਚਲਦੇ ਫਿਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਉਹਨੂੰ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਿਲ ਗਏ। ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਕਰਦਾ ਹਲ ਵਾਹੁੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਘੁਮਿਆਰ-ਪੁਣੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ, ਝੱਟ ਮੰਗਣੀ ਤੇ ਪੱਟ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਇਆ। ਧੀਆਂ ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸਣ ਰਸਣ ਲਗ ਪਈਆਂ।

ਕਾਲ-ਚਕਰ ਆਪਣੇ ਘੁਮਦਾ ਰਹਿਆ ਅਤੇ ਦਿਨ ਸਤਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ, ਸਤਵਾਰੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਮਹੀਨੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ। ਸਰਦੀਆਂ ਆਪਣਾ ਪੱਲਾ ਛੁਡਾ ਖਿਸਕ ਗਈਆਂ, ਸੂਰਜ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਾਤ ਆਉਣ ਤਕ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਇਆ। ਦਿਨ ਵਡੇ ਅਤੇ ਰਾਤਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਘੁਮਿਆਰਨ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣੇ 'ਮਾਲਕ' ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਸਾਉਣ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਲੈ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੁਖ ਸਾਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲਿਆਵੇ।

ਘੁਮਿਆਰ ਪਹਿਲਾਂ 'ਹਾਲੀ' ਜੁਆਈ ਦੇ ਘਰ ਗਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੁਖ ਸਾਂਦ, ਰਾਜੀ ਬਾਜੀ ਪੁਛਿਆ। ਧੀ ਕਹਿਣ ਲਗੀ, ਉਂਜ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ ਪਰ ਐਤਕੀਂ ਹੁਣ ਤੀਕ ਸੌਣ ਨਹੀਂ ਵਰਿਆ। ਹੁਣ ਜੇ ਦੱਬ ਕੇ ਮੀਂਹ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਿਜਾਈ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਹਲ ਚਲਣ ਅਤੇ ਪੈਲੀਆਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਸੌਣਾ ਉਗਲਣ ਲਗ ਪਵੇ।"

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਘੁਮਿਆਰ ਆਪਣੀ ਦੂਜੀ ਧੀ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਮ ਰਮਈਆ ਪੁੱਛੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਹੁਣ ਤਕ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਦਇਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਮੀਂਹ ਨਹੀਂ ਪਇਆ, ਸਾਡਾ ਆਵਾ ਹੁਣ ਤਕ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਰਹਿਆ। ਜੇ ਕਰ ਥੋੜੇ ਦਿਨ ਹੋਰ ਮੀਂਹ ਨਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਰ ਇਸ ਵਾਰ ਮੀਂਹ ਨਾ ਹੀ ਪਵੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਆਵਾ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਚਾਕ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਸੌਣਾ ਉਗਲਣ ਲਗ ਪਵੇ।"

ਘੁਮਿਆਰ ਸੁਖ ਸਾਂਦ, ਖੈਰੀ ਮੈਰੀ ਪੁਛ ਕੇ ਘਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆ ਕਹਿਆ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸੋਚ ਰਹਿਆ ਸੀ, "ਦੁਨੀਆਂ ਕਿਹੋਂ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਕੁਝ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਕੋਈ

ਕੁਝ । ਹੁਣ ਪਾਣੀ ਬਰਸੇ ਜਾਂ ਨਾ ?”

*

*

*

ਉਪਰੋਕਤ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਨੀਤੀ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜੋੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਲੋਕ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਧੀ ਜੁਆਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਨਾ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਇ, “ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਪਰਲੀ ਚੁਗਾਠ ਨਾਲ ਲਗਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ” ਅਤੇ “ਉਹ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਛੋਹਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ” ਕਿੰਨੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਲੋਕ-ਉਪਮਾਵਾਂ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਕੋਈ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਭੁਲ ਨਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਲਈ “ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਤਾਰਾ ਨਾ ਤੋੜ ਲੈਣ” ਕਿੰਨਾ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਦਿਲ ਖਿਚਵੀਂ ਸੈਨਤ ਹੈ ।

ਅਰਜੁਨ ਹਾਰ ਗਿਆ !

(ਇਕ ਹੋਰ ਨੀਤੀ ਕਥਾ)

ਇਕ ਵਾਰੀ ਭਗਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜੁਨ ਵਿਚ ਸ਼ਰਤ ਲਗ ਗਈ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਹਿਆ—“ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਕਈ ਨੀਤੀਵਾਨ ਅਤੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਹਨ ।” ਅਰਜੁਨ ਬੋਲਿਆ—“ਇਹ ਝੂਠ ਹੈ, ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਇਹ ਗਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ।” ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੀਲਾ ਰਚੀ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਭੇਸ ਬਣਾ ਕੇ ਕਜਲ ਬਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ।

ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਕ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਲਾਵਾ ਨਹੀਂ ਗਇਆ । ਵਿਆਹ ਹੋਏ ਨੂੰ ਸਤ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਸਨ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਪਾਂਡੂ ਮਿਟੀ ਲਾਇਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿਆ । ਧੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਗਈ, ਉਸ ਨੇ ਮਿਟੀ ਦੀ ਇਕ ਵਡੀ ਪੰਡ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ । ਉਹ ਕੱਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਚੁੱਕ ਸਕੀ । ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਰਾਹੀ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, “ਭਾਈ ! ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੰਡ ਚੁਕਾ ਦੇਹ ।” ਰਾਹੀ ਨੇ ਪੰਡ ਚੁਕਾ ਦਿਤੀ । ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਨਾ ਉਹ ਰਾਹੀ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਧੀ ਦਾ ਮੁਕਲਾਵਾ ਤੋਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਗਡੀਆਂ ਭਰ ਕੇ ਤਿਓਰ, ਤਗਾਦੇ ਅਤੇ ਗਰਹਿਸਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਦਿਤੀਆਂ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪੁਜ ਗਏ ।

ਜਦੋਂ ਘਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਨਵੇਲੀ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਿਆ, ਉਹ ਪਛਾਣ ਗਇਆ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਹੀ ਕੁੜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਕਹਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਭੈਣਾਂ ਵਾਂਗ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕੇ ਉਸ ਵਲ ਅੱਖ ਭਰ ਕੇ ਨਾ ਤਕਿਆ । ਇਕ ਦਿਨ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਆ—“ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਈ, ਕੁਸੀ

ਵਿਆਹੇ ਵੀ ਅਣਵਿਆਹੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਕਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲੈ ਆਵਾਂ ?”

ਘਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਬੜੀ ਹੀਲ-ਹੁਜਤ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨੀ ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲੈ ਆਈ। ਨਵਾਂ ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੋ ਗਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੁਕਲਾਵਾ ਲਿਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾ ਸਮਝਿਆ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਕਹਿਆ—“ਇਹ ਵੀ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਹੀ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਤੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ, “ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲਿਆਵਾਂ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਮੇਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਹੋਈਆਂ।” ਉਹ ਲੋਕ ਭੈਣ ਭਰਾਵਾਂਗ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ।

ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜੀ ਅਸਚਰਜਤਾ ਹੋਈ। ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਅਖੀਰ ਉਤੇ ਹਾਰ ਮੰਨਣੀ ਪਈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਬੋਲੇ—“ਅਰਜੁਨ ! ਤੂੰ ਹਾਰ ਗਿਆ।”

*

*

*

ਉਕਤ ਕਹਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਨੀਤੀ ਕਥਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਿਕ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਿਕ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ।

ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ

(ਇਕ ਸਿਖਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਕਥਾ)

ਇਕ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਲਈ ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਸਦਿਆ। ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਕਥਾ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਦਾ ਫਹਿਰਾ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਪੰਡਿਤ ਰਾਜਾ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਸੱਪ ਮਿਲਿਆ। ਸੱਪ ਨੇ ਰਮਤਾ ਰੋਕ ਕੇ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਕਹਿਆ—“ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਗਵਤ ਦੀ ਕਥਾ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਉ।” ਸੱਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪੰਡਿਤ ਬੜਾ ਡਰਿਆ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੱਪ ਨੇ ਦੋ ਮੋਹਰਾਂ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਦਿਤੀਆਂ ਤਾਂ ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਪ ਨੂੰ ਕਥਾ ਸੁਣਾਏ, ਫਿਰ ਰਾਜੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ।

ਕਥਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਭੋਗ ਪਾਉਣ ਦਾ ਦਿਨ ਆਇਆ। ਸੱਪ ਨੇ ਕਹਿਆ—“ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਘਰ ਭੋਗ ਪਾ ਕੇ ਆਉ।” ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਘਰ ਭੋਗ ਪਾਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮੋਹਰਾਂ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਮਿਲੀਆਂ, ਹੁਣ ਪੰਡਿਤ ਸੱਪ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਇਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਵੀ ਉਸ ਕਥਾ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾ ਦਿਤਾ। ਸੱਪ ਨੇ

ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਰਮੀ ਵਿਚੋਂ ਧਨ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਖਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਬਚਨ ਲਇਆ ਕਿ ਉਹ ਪੰਡਿਤ ਉਸ ਸੱਪ ਨੂੰ ਇਕ ਟੋਕਰੇ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਹਿਮਾਲਾ ਵਿਚ ਛੱਡ ਆਵੇਗਾ। ਪੰਡਿਤ ਧਨ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸੱਪ ਦੀ ਗਲ ਮੰਨ ਗਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਧਨ ਲੈ ਲਇਆ। ਸੱਪ ਨੂੰ ਇਕ ਟੋਕਰੇ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਹਿਮਾਲਾ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਇਆ।

ਹਿਮਾਲਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਸ ਕਦਮ ਦੀ ਵਾਟ ਤੇ ਸੱਪ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪ ਅਗੇ ਚਲਿਆ ਜਾਹ। ਸੱਪ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਖਜ਼ਾਨਾ ਦਸ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਬਰਫਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਛੱਡ ਆਵੇ। ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੰਨ ਲਇਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹਿਮਾਲਾ ਦੇ ਵਿਚ ਪੁਜੇ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਸੱਪ ਨੂੰ ਹਿਮਾਲਾ ਵਿਚ ਛੱਡਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਸੱਪ ਹਸ ਪਇਆ। ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਸਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੁਛਿਆ। ਸੱਪ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਕਾਂਸੀ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਦਾ ਨਾਮ ਦਸਿਆ ਅਤੇ ਕਹਿਆ—“ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਉਹ ਪੰਡਿਤ ਹੀ ਦੇਵੇਗਾ।” ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਧਨ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਗਡੀਆਂ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਘਰ ਪੁਚਾ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਆਪ ਕਾਂਸੀ ਵਲ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਕਾਂਸੀ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਆ—“ਇਕ ਵਾਰੀ ਚਾਰ ਪੰਡਿਤ ਅਤੇ ਇਕ ਕੁੱਤਾ ਚੌਹਾਂ ਧਾਮਾਂ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਗਏ। ਯਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਾਰੇ ਹਿਮਾਲਾ ਵਿਚ ਭੀ ਗਏ। ਚਾਰੇ ਪੰਡਿਤ ਤਾਂ ਹਿਮਾਲਾ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ, ਪਰ ਕੁੱਤਾ ਨਾ ਗਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸੋਹ ਮਾਇਆ ਛੱਡ ਕੇ ਬਰਫ ਵਿਚ ਗਲ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਮੋਖਸ਼ ਮਿਲ ਗਇਆ। ਪਰ ਉਹ ਕੁੱਤਾ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਜਨਮ ਛੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਰ ਮੈਂ ਭੀ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਬਰਫ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮੁਕਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਤੂੰ ਵੀ ਭੁਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਤੂੰ ਸੱਪ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੁਕਤੀ ਦੁਆ ਦਿਤੀ, ਪਰ ਆਪ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਟੱਕਰਾਂ ਖਾਣ ਲਈ ਰਹਿ ਗਇਆ। ਤੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਿਆ।

*

*

*

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਪਸੂ-ਕਥਾ ਵੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਖਿਆਤਮਕ ਵੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਦੇਖੋ ਜਿਹੜੀ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ‘ਹਾਸ’ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬੁੱਢੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਨੂੰਹਾਂ (ਹਾਸ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਬੱਧ ਲੋਕ-ਕਥਾ)

ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਨੂੰਹਾਂ ਸਨ। ਉਹ ਬੁੱਢੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁਖ ਦੇਂਦੀ ਸੀ—ਚਰਖਾ ਕਤਾਉਂਦੀ, ਭਾਂਡੇ ਮਜ਼ਾਉਂਦੀ, ਦੁਧ ਚੁਆਉਂਦੀ, ਲੱਸੀ ਰਿੜਕਾਉਂਦੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਦੇਂਦੀ। ਗਾਈਆਂ ਮਝਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਨੂੰਹਾਂ ਤੰਗ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਚਾਰੇ ਨੂੰਹਾਂ ਨੇ ਏਕਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਅੱਕਾਂ ਢੱਕਾਂ 'ਚ ਜਾ ਲੁਕੀਆਂ। ਉਥੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਜੰਗਲ ਪਾਣੀ ਹੋਣ ਲਈ ਗਇਆ। ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋਰ ਨਾਲ ਬੋਲੀਆਂ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਸਕੇ—

ਨੀਂ ਭੈਣ ਅੱਕ ਚੜ੍ਹੀ,
ਹਾਂ ਭੈਣ ਢੱਕ ਚੜ੍ਹੀ।
ਨੀ ਭੈਣ ਉਪ ਤੇ,
ਹਾਂ ਭੈਣ ਚੁੱਪ ਤੇ।
ਚਰਖਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਕਦੇ ?
ਥੇਹ ਵੀ ਥਪਦੈ ?
ਘਰ ਨਿਪੁਤੇ ਦਾਰੇ ਨੂੰ,
ਥੇ ਹੀ ਨਾ ਦੇਵੇ ਬਾਰੇ ਨੂੰ।

ਬੁਢਾ ਸਹੁਰਾ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਇਥੇ ਚੜ੍ਹੇਲਾਂ ਹਨ ਜੋ ਬੋਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਦੇ ਨੂੰਹਾਂ ਨਾਲ ਭੈੜੇ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਗੁਸੇ ਹਨ। ਉਹ ਡਰ ਗਇਆ ਘਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁਆਣੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ ਕਿ ਅਗੇ ਤੋਂ ਨੂੰਹਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਚਰਖੇ ਚੁਕਵਾ ਦਿਤੇ, ਅਤੇ ਨੂੰਹਾਂ ਨੂੰ ਖੀਰ, ਮਾਲੂ, ਪੂੜੇ ਆਦਿ ਖੁਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿਆ : ਦੁਧ, ਮੱਖਣ ਅਤੇ ਘਿਉ ਦੀ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਨੂੰਹਾਂ ਸੁਖੀਂ ਸਾਂਦੀ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਂਡਣ ਗੁਆਂਡਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁਛਦੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਚਰਖਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਤਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੀਆਂ:—

ਕਿਉਂ ਕੱਤਾਂ ਏਕੱੜ ਏਕੱੜੀਆਂ,
ਕਿਉਂ ਕੱਤਾਂ ਦੂਜ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ,
ਕਿਉਂ ਕੱਤਾਂ ਤੀਜ ਤੀਆਂ ਦੀ,
ਕਿਉਂ ਕੱਤਾਂ ਚੌਥ ਕਰੂਵੇ ਦੀ,

ਕਿਉਂ ਕੱਤਾਂ ਪੰਚਮੁ ਰੁਤਾਂ ਦੀ,
 ਕਿਉਂ ਕੱਤਾਂ ਛਟੇ ਨਰਾਂਇਣ ਦੀ,
 ਕਿਉਂ ਕੱਤਾਂ ਸੱਤੇ ਸਤੀਆਂ ਦੀ,
 ਕਿਉਂ ਕੱਤਾਂ ਅਠੇ ਦੇਵੀ ਦੀ,
 ਕਿਉਂ ਕੱਤਾਂ ਨੌਵੀ ਗੁੱਗੇ ਦੀ,
 ਕਿਉਂ ਕੱਤਾਂ ਦਸਵੀਂ ਦੁਸ਼ਹਿਰੇ ਦੀ,
 ਕਿਉਂ ਕੱਤਾਂ ਕਾਸ਼ਤੀ ਵਰਤਣ ਦੀ,
 ਕਿਉਂ ਕੱਤਾਂ ਦੁਆਦਸ਼ੀ ਉਪਾਰਿਆਂ ਦੀ,
 ਕਿਉਂ ਕੱਤਾਂ ਤੇਰਸ ਕਾਹੁਣ ਦੀ,
 ਕਿਉਂ ਕੱਤਾਂ ਚੌਦੇ ਸਿੰਗਾਰਨ ਦੀ,
 ਇਕ ਪੁੰਨਿਉਂ ਹੈ ਕੱਤਾਂ ਕੱਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨਾ ਸਹੀ ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਗੀਤ ਵਿਚ ਪੱਖ ਦੇ ਦਿਨ ਗਿਣਾਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਜਾਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਜਾਂ ਤਿਉਹਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦਸਿਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਕਹਿਆ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਕੱਤਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਤਿਉਹਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੋਭਦਾ ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਕੇਵਲ ਵੰਨਗੀ ਵਜੋਂ ਹੀ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਵਡੀਆਂ ਅਤੇ ਲੰਬੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ । ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜੇ ਕਰ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਤ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਥਾਂ ਦੀ ਬੁਝ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਆਧਿਆਏ ਨੂੰ ਇਥੇ ਹੀ ਸਸਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

—

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੁਸਤਕ

ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ

ਕ੍ਰਿਤ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ
ਛੱਪ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੈ ।

ਮੁਲ ਕੇਵਲ ੪)

ਭੇਜਣ ਲਈ ਲਿਖੋ :

ਸਕੱਤਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ
੫੫੫ ਮਾਡਲ ਟਾਓਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।

(ਬਾਕੀ ਸਫਾ ੨੦ ਦੀ)

ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਗਮਖਾਰ ਅਸਾਡਾ ਆਖਾਂ ਕਿਸ ਦੀ ਨਾਲ ।

ਜਾਣੇ ਵਾਲੇ ਫਿਰ ਨਾ ਆਏ, ਅਖੀਆਂ ਤਕਦੀ ਰਾਗ ।

ਦਿਨ ਰੈਣ ਮੇਰਾ ਹੀਆ ਤੜਪੇ ਜ਼ਬਾਨ ਮੇਰੀ ਗਵਾਹ ।

ਲੱਖਾਂ ਬਾਰੀ ਮੈਂ ਨੇ ਦਿਖਾਏ ਅਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਘਾਉ ।

ਸਹਿੰਦੇ ਸਹਿੰਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੁਸਾਡੇ ਪੜ ਗਏ ਦਿਲ ਵਿਚ ਛੇਦ ।

ਅੱਖੀਆਂ ਮੈਂਡੀ ਢੂੰਡੀ ਉਸ ਨੂੰ, ਬੇਕਲ ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਨ ।

ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਸੋਨੜਾ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ।

ਸੋਨੜਾ ਮੈਂਡੇ ਮੰਦਰ ਆਵੇ, ਮਿਹਰ ਕਰਮ ਦੀ ਨਾਲ ।

ਸੋਹਣੀ ਅੰਗਣਾ ਬੁਹਾਰੂੰ, ਖੋਲ ਸੀਸ ਕੇ ਬਾਲ ।

ਕਿੰਨਾ ਸੁਹਣਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਇਸ ਦੋਹਰੇ ਵਿਚ ।

ਸੋਚ ਸੋਚ ਕੇ ਮਨ ਮੇਂ ਅਪਣੇ, ਨਾਹਕ ਮੂਰਖ ਹੋਂਦਾ ।

ਹੋਣਾ ਥਾ ਸੋ ਹੋ ਹੀ ਚੁਕਾ, ਅਬ ਹੋਂਦੇ ਸੇ ਕਾ ਹੋਂਦਾ ।

ਦਾਹਵੇ ਕਰ ਕਰ ਪ੍ਰੇਮ ਧਰਮ ਕੇ, ਬਾਧੋ ਪਾਪ ਕੀ ਪੋਟ ।

ਮੁਖ ਸੇ ਗੱਲਾਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕਰਦੀ, ਦਿਲ ਵਿਚ ਰਖਦੀ ਖੋਟ ।

ਕੋਈ ਕਿਸ ਦਾ ਮੀਤ ਨਹੀਂ ਅਪਣੀ ਗਰਜ ਦੇ ਮੀਤ ।

ਜੀ ਨਾ ਦੁਖਾਓ ਕੀਸ ਦਾ ।

ਕਰਦੀ ਭਰੋਸਾ ਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਕਾ, ਯਹ ਕਾਂਟੇ ਕੀ ਓਸ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਰਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਅਪਣੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ—ਹੋਵੇਗੀ, ਫਿਰਦੇ, ਅਟਕਦੇ, ਭਟਕਦੇ, ਹੋਇਆ, ਖੋਇਆ, ਸਹੀਆਂ, ਰਖਦੀ, ਪੀਵਾਂ, ਕਟਦੀ ਆਦਿ। ਮੈਂਡੇ, ਮੈਂਡਾ, ਮੇਂਦੀ, ਤੈਂਡੀ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧ ਵਾਚਕ ਪੜਨਾਉਂ ਭਾਂਵੇਂ ਵਧੇਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਮਨੂੰ, ਕਿਸ ਨੂੰ, ਅਸਾਡਾ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਹੁਤਾ, ਲੱਖਾਂ, ਔਖੇ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਨ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਨ। 'ਨਾਲ' ਤੇ 'ਵਿਚ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਲੋਗ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਗ਼ਲਤ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਇਆ ਹੈ :—

ਕੁਛ ਨਾ ਪੂਛੋ ਲੋਗਾਂ ਮੈਂ ਨੇ ਕਯੋਂਕਰ ਕਟਦੀ ਰੈਣ।

ਜਾਂ ਅਪਣੀ ਅਪਣੀ ਲੋਗਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਆਦਿ। ਕਈ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਪੁਲਿੰਗ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਗਇਆ :— “ਇਨ ਲੋਗਾਂ ਦੀ ਨਾਲ” ਜਾਂ “ਤੈਂਡੀ ਤੀਰ ਨਜ਼ਰ” ਜਾਂ “ਆਖਾਂ ਕਿਸ ਦੀ ਨਾਲ” ਜਾਂ “ਇਕ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਤੁਸਾਂ ਦੀ ਖੁਲਦੇ ਉਕਦੇ ਸਾਰੇ।”

ਵਧੇਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਾ, ਦੇ, ਦੀ, ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਦੋਹਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੈਸੇ ਦਾ, ਦੇ, ਦੀ, ਦੀ ਥਾਂ ਕਾ, ਕੇ, ਕੀ ਦੀ ਹੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। “ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹ” ਜੈਕਾਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਾ, ਕੇ, ਕੀ; ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੀ ਸੀ।

ਜ਼ਫਰ ਦੇ ਦੋਹਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਸੁਹਣੇ ਵਾਕ ਹਨ:— “ਦਿਲ ਵਿਚ ਰਖਦੀ ਖੋਟ”, “ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਗਮਖਾਰ ਅਸਾਡਾ”, “ਧਨ ਧਨ ਮੇਰੇ ਭਾਗ”, “ਜਾਣਾ ਔਖੇ ਘਾਟ”, “ਸਹਿੰਦੇ ਸਹਿੰਦੇ ਜੁਲਮ ਤੁਸਾਡੇ”, ਅਤੇ “ਜਗ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਸਬ ਕੁਛ ਖੋਇਆ।”

ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਆਲੋਚਕ ਅਤੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਫਰ ਵਲ ਵੀ ਕੁਝ ਧਿਆਨ ਦੇਣਗੇ।

ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਗਮਨ ਸਾਹਿਤਯ ਚਿੰਤਨ

ਕ੍ਰਿਤ : ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਐਮ. ਏ.

‘ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ, ਨਿਰਪਖਤਾ ਤੇ ਸੂਝ ਬੂਝ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ.,.....,ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਚਾਣਨਾ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਰਖੂ ਅਖੌਂ ਓਹਲੇ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਧੜਕਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ-ਜਨਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਤੋਂ ਵਖਰੀ ਰਾਇ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਤ੍ਰੈਰੰਗਾ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਮੁਖ ਚਿਤ੍ਰ-
ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਕੇ. ਸੀ. ਆਰੀਅਨ
ਸੁੰਦਰ ਛਪਾਈ ਕੀਮਤ ੩.੨੫

ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ:—

ਨਵ ਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਦਿੱਲੀ

ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰਾ ਆਰਟ ਪ੍ਰੈਸ,
ਕਚਹਿਰੀ ਰੋਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਛਾਪ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰ ‘ਆਲੋਚਨਾ’ ਪਪਪ ਐਲ.
ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।

ਆਲੋਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ

੧. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਨੂੰ ਜੂਨ, ੫੮ ਤੋਂ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਪਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ-ਜਨ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਲਇਆ ਕਰਨ।
੨. ਚੰਦਾ :- 'ਆਲੋਚਨਾ' ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਚੰਦਾ ਇਕ ਪਰਚੇ ਲਈ ਪੰਜਾਹ ਨਵੇਂ ਪੈਸੇ (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ੭੫ ਨ: ਪੈ: ਤੇ ਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜ ਰੁਪਏ (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਅੱਠ ਰੁਪਏ)) ਪੇਸ਼ਗੀ ਆਉਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵੀ. ਪੀ. ਪੀ. ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ।
੩. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿੱਤਕ ਖੋਜ ਤੇ ਪੜਚੋਲ ਦੇ ਲੇਖ ਹੀ ਛਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੀਵੀਊ।
੪. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਛਪੇ ਹਰ ਲੇਖ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ੧੦) ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਬਦ (ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ੩੦ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਲੇਖ) ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਾਪੀਆਂ ਵੀ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
੫. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਕ ਦੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਅੰਕ ਲਈ ਲੇਖ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।
੬. ਨਾ-ਪਰਵਾਨ ਹੋਇਆ ਲੇਖ ਮੰਗਣ ਤੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
੭. ਹਰ ਲੇਖ ਸਾਫ਼, ਸੁੱਧ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਦ-ਜੋੜ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਣਤ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
੮. ਏਜੰਸੀ ਪਰਚੂਨ ਨਿਰਖ ਤੇ ੩੩% ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਜੰਟ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਉਤਨਿਆਂ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪੇਸ਼ਗੀ ਭੇਜਣ। ਦਸ ਪਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਘਟ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ੨੫% ਹੈ।
੯. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਖ ਲਿਖਾ ਪੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।